



Bygdeforskning

Norsk senter for
bygdeforskning
Universitetsenteret Dragvoll
N-7491 Trondheim
Tlf: 73 59 17 29
Fax: 73 59 12 75
post@bygdeforskning.no
www.bygdeforskning.no

Formål

Norsk senter for bygdeforskning (Bygdeforskning) skal gjennom samfunnsvitenskapleg forskning gje fakta, analysar, idear og ny kunnskap som kan bidra til å løyse problem og skape ei sosial, økonomisk og økologisk bærekraftig utvikling i Bygde-Norge. Bygdeforskning skal vera eit nasjonalt senter for å utvikle og ta vare på ein teoretisk og metodisk grunnleggjande forskingskompetanse i fleirfaglege bygdestudier og fungere som eit godt synleg knutepunkt for internasjonal ruralsosiologi.



Bygdeforskning

Egil Petter Stræte

Rådgiving til bonden - et innspill om behov og utfordringer



Egil Petter Stræte • Rådgiving til bonden - et innspill om behov og utfordringer

Trykk: NTNU Grafisk Senter

Rapport 10/2014

ISSN 1503-2035



Illustrasjonsfoto på forsiden: Egil Petter Stræte

Norsk senter for bygdeforskning
Universitetsenteret Dragvoll
N-7491 Trondheim

Telefon: +47 73 59 17 29
Epost: post@bygdeforskning.no

Rapport 10/2014

Utgivelsesår: 2014

Antall sider: 45

ISSN 1503-2035

Tittel: Rådgiving til bonden – et innspill om behov og utfordringer
Forfatter: Egil Petter Stræte
Utgiver: Norsk senter for bygdeforskning
Utgiversted: Trondheim
Prosjekt: Framtidas rådgivingsbehov for bonden
Prosjektnummer: 6323.00
Oppdragsgiver: Kompetanseløft trøndersk landbruk
Oppdragsgivers ref.: Bondelagets servicekontor v/Kompetanseløft trøndersk landbruk, prosjektnr 8399

Kort sammendrag

Denne utredningsrapporten er et bidrag til en diskusjon om hva den «framoverlente» eller «profesjonelle» bonden kan ha behov for av rådgiving i framtida. Rådgiverne har ei utfordring med å skulle imøtekomme et stort spenn i formelt og erfaringsbasert kunnskapsgrunnlag hos bøndene. Om lag halvparten av norske bønder har ingen landbruksfaglig utdanning. Samtidig er bøndene rimelige fornøyde med rådgivingstjenester generelt, ifølge intervjuer med bønder fra ti gårdsbruk i Trøndelag, men det er noen klare meldinger om det motsatte. Noen slike utfordringer for rådgivingsevner er å kunne tilby jevn høg kvalitet på tjenestene og med stor nytteverdi for bøndene. Det er også en betydelig sårbarhet knyttet til at enkeltpersoner i rådgivingstjenestene innehar mye av kompetansen. Andre utfordringer er knyttet til bøndenes kompetansegrunnlag for å gjøre bruk av rådgiving, rådgivingas kompetanse, kapasitet, organisering og nyskapingsevne. På bakgrunn av dette foreslås flere tiltak som kan vurderes for å møte utfordringene.

Stikkord

Bonde, jordbruk, rådgiving, rådgivingsbehov

Forord

Norsk senter for bygdeforskning fikk i oppdrag fra Kompetanseløft Trøndersk landbruk å gi et innspill med ei vurdering av framtidens rådgivingsbehov for bonden. Mer presist var oppdraget knyttet til behov som de mest «profesjonelle» bøndene har behov for av rådgiving i framtida. Intensjonen med innspillet er at det skal bidra til bevisstgjøring og diskusjon i rådgivingsorganisasjonene om hvordan man rigger seg for framtida for å dekke rådgivingsbehovet.

Oppdraget har vært finansiert av midler som Kompetanseløftet etter søknad har mottatt fra fylkeskommunene i Sør- og Nord-Trøndelag.

Min kollega Maja Farstad ved Bygdeforskning har tilrettelagt data fra undersøkelsen Trender i norsk landbruk, mens undertegnede har gjennomført øvrig arbeid og står ansvarlig for rapporten.

Jeg vil takke John Gunnar Dybvad som var villig til å stille opp på illustrasjonsfoto på forsida. Han har ingenting med rapportens innhold å gjøre.

Trondheim, 18.12.2014

Egil Petter Stræte

Innholdsfortegnelse

Forord	3
Innholdsfortegnelse	5
Tabelliste	6
Figurliste	6
Sammendrag	7
Summary	9
1. Oppdraget: Formål og arbeidsopplegg	11
2. Bondens plass i et kunnskapssystem	13
3. Om kompetanse – fra Trendundersøkelsen 2014	15
4. Samtaler med bønder	21
4.1 Om bøndene	21
4.2 Bruken av rådgiving	22
4.3. Faglig oppdatering	23
4.4. Manglende tilbud på rådgiving	24
4.5. Organisering av tilbudet av rådgivingstjenester	25
4.6. Hovedinntrykk fra samtalene	27
5. Eksempler fra andre land	29
6. Diskusjon: utfordringer og behov	31
6.1. Bøndernes grunnlag for å gjøre bruk av rådgiving	31
6.2. Rådgivingas kompetanse og kapasitet	32
6.3. Aktuelle tema for ytterligere utvikling av faglig rådgiving	34
6.4. Utvikle metoder i rådgivinga	36
6.5. Organisering av rådgivingstjenester	37
7. Forslag til tiltak	41
8. Konklusjon	43
Referanser	45

Tabelliste

Tabell 1: Hvordan vurderer du kompetansen du/dere har på gårdsbruket innenfor følgende områder? Bønder i Norge. Prosent.	16
Tabell 2: Opplevelse av faglige oppdatering sammenholdt med utdanningsgrad. Bønder i Norge. Prosent.....	17
Tabell 3: Opplevelse av faglige oppdatering sammenholdt med inntektsandel fra gårdsbruket. Bønder i Norge. Prosent.	18
Tabell 4: Hvor viktig er hver av de kildene som er nevnt nedenfor for deg når det gjelder å få ny kunnskap i gårdsdrifta? Bønder i Norge. Prosent.....	19

Figurliste

Figur 1: Jordbrukets verdikjede med de viktigste kunnskapsaktørene. Figur hentet og oversatt fra EU SCAR (2013, s18).	13
--	----

Sammendrag

Denne utredningsrapporten er et bidrag til en diskusjon om hva den «framoverlente» eller «profesjonelle» bonden kan ha behov for av rådgiving i framtida. Utredninga bygger i hovedsak på data fra undersøkelsen Trender i norsk landbruk med tall fra 2014 og intervjuer med bønder fra ti gårdsbruk i Trøndelag for å få synspunkter og innspill på deres rådgivingsbehov.

Det store bildet er at rådgiverne har ei utfordring med å skulle imøtekomme et stort spenn i formelt og erfaringsbasert kunnskapsgrunnlag hos bøndene. Om lag halvparten av norske bønder har ingen landbruksfaglig utdanning, ifølge Trendundersøkelsen. Samtidig er det en gruppe bønder som har en topp kompetanse på sin produksjon, som søker stadig ny kunnskap og forventer at rådgiverne skal bidra med nyttig kunnskap. Sjøl om rådgiving ikke er kilden til all faglig oppdatering for bonden, bør rådgivinga se et potensial for egen virksomhet når mer enn to tredeler av bøndene sier de får dekt faglig oppdatering i noen eller liten grad. Kunnskap og kompetanse kan imidlertid være et vanskelig felt å motivere til innsats på. På spørsmål til bøndene om de manglet den nødvendige kunnskapen for å øke produksjonen på bruket sitt, svarte kun åtte prosent av bøndene at de var helt eller delvis enig i det. Det er andre forhold som de opplever begrenser dette.

Intervjuene tyder på at bøndene er rimelige fornøyde med rådgivingstjenester generelt, men det er noen klare meldinger om det motsatte. Hvor representativt dette er, har ikke vært en del av denne begrensa utredninga å undersøke.

Ei av utfordringene for rådgivingsvirksomheter er å kunne tilby jevn høg kvalitet på rådgivingstjenestene og med stor nytteverdi for bøndene. Flere fagfelt mangler spisskompetanse, og enkelte bønder går utenlands på egen hånd for å få holde seg faglig oppdatert eller innhente råd til egen gård og drift. Videre er det en sårbarhet knyttet til at enkeltpersoner i rådgivingstjenestene innehar mye av kompetansen. Ved personutskiftinger kan det oppstå vanskelige situasjoner for enkeltbønder. Ei tredje utfordring er knyttet til kunnskap om oppskalering i husdyrproduksjoner. Med større produksjon kan konsekvensene av driftsproblemer også bli større økonomisk sett.

I rapporten pekes det på en rekke utfordringer enten i bondens situasjon eller i tjenestene som rådgivinga yter til bonden i dag. I hovedsak handler disse om:

- Bøndenes grunnlag for å gjøre bruk av rådgiving: Bonden må ha en basiskompetanse for å nyttiggjøre seg rådgiving best mulig, og bonden bør også utvikle sin kompetanse på å bestille rådgiving.
- Rådgivingas kompetanse og kapasitet: Rådgivingstjenestene må ha både allsidighet og tilgang til spisskompetanse. I dag er det mest behov for å utvikle spisskompetanse. Det er også behov for å få til gode rutiner ved skifte av rådgivere og kvalitetssikring av råd for å opprettholde en høg kvalitet. En spesiell

oppmerksomhet må det være i kritiske driftsfaser for bonden. For rådgivervirksomhetene er det viktig å stimulere til at rådgiverne er motiverte og faglig oppdaterte.

- Rådgivingstjenestenes nyskapingsevne: Rådgivinga bør utvikle nye tjenester innen etablerte fagfelt, nye fagfelt og nye former for tjenester. Det er også behov for å videreutvikle metoder i rådgivinga.
- Organisering: Sjøl om organisering av rådgivingstjenester ikke er en del av denne utredninga, er temaet indirekte berørt. Rådgivingstilbudet oppleves delvis som fragmentert, og det stilles spørsmål om konkurranse mellom rådgivingstilbydere fører til skott mellom rådgivere og dårligere tilbud til bønder. Det er en viss interesse hos norske bønder for utenlandsk rådgiving.

På bakgrunn av disse utfordringene foreslås en rekke tiltak:

- Fortsette arbeidet med utdanning og kompetanseutvikling hos bønder.
- Videreutvikle jordbruksfaglig spisskompetanse blant rådgivere og andre kunnskapsaktører.
- Gjennomføre mer og bedre evaluering av rådgivingstjenester.
- Bedre kvalitetssikring av faglige råd og forbedre rutiner for å unngå kompetanseshull i rådgivinga.
- Motivere og tilrettelegge for oppdatering og utvikling av både faglig kompetanse og formidlingskompetanse hos rådgiverne.
- Nye aktuelle fagtema som kan utvikles og styrkes: Bonden som menneske i jordbruksdrifta (strategier, driftsledelse, HMS), driftsøkonomiske analyser, samordna gårdsbesøk, rådgiving om bruk av gårdens totale ressurser, dyrehelse i større fjøs (besetningshelse og oppskaleringsproblematikk).
- Utprøving av nye rådgivingsmodeller og metodikk.
- Styrke samarbeid med norske forskningsmiljøer om forskningsformidling.
- Styrke samarbeid med utenlandske rådgivingsmiljøer om tjenesteutvikling.
- Styrke samarbeid med utdanningsinstitusjoner om videreutdanning.

Summary

This report contributes to the discussion on what the "forward-looking" or "professional" farmer's needs are for extension or advisory services in the future. The report is based primarily on data from the survey *Trends in Norwegian agriculture* and uses figures from 2014 and interviews with farmers from ten farms in Trøndelag in Mid-Norway to get views and feedback on their needs for extension.

The big picture is that, for advisors, accommodating the wide range of formal and experience based knowledge among farmers is proving challenging. About half of Norwegian farmers have no agricultural education, while there is a further group of farmers with high levels of expertise in agriculture that are constantly seeking new knowledge, also from the advisory services. Although the extension service is not the source of all professional knowledge updates for farmers, there is potential for increasing their contribution as more than two thirds of farmers say they feel professional updated only to some or little degree. However, one issue that may prevent this is farmers' self-perception of their need for advice. When asked whether they lacked the knowledge required to increase production on their farms only eight percent of farmers completely or partially agreed. There are obstacles to increasing production, but these are not generally related to knowledge deficits.

The interviews indicated that farmers are reasonably satisfied with the extension services in general, however, there are also clear messages that some areas are not being covered. As this is a limited study the representativeness is, of course, uncertain.

One of the challenges for the extension services is to provide high quality advice of maximum benefit to farmers. However, several disciplines in the advisory services lack expertise, and individual farmers go abroad on their own initiative to update their professional skills or obtain advice on their farm operation. Furthermore, there is a vulnerability related to the fact that individuals in the extension service hold much of the necessary competence. By exchange and absence of personnel, difficult situations may occur for individual farmers when this crucial competence is not there. A third challenge relates to the lack of knowledge of the economic consequences of up-scaling livestock production.

This report identifies a number of challenges either in farmers' situations or in extension advice provided to the farmers today. Essentially, all these are related to:

- Farmers' ability to make use of counselling: farmers must have a basic level of competence in order to benefit from extension and need to develop their ability to identify and access the relevant extension service.
- Extension services' skills and capacity: Extension services must be able to cover a wide range of topics as well as provide specialized expertise.

Currently, assisting farmers to reach the highest levels of competence is identified as their main objective. It is also necessary to develop good routines when changing advisors and securing quality of advice. When providing advice to farmers, special attention must be given to critical phases of operation and seasons. Members of staff must be motivated and remain in touch with the latest scientific developments.

- Innovation capability of the extension service: Extension services must develop new services within established disciplines and productions, new fields and new forms of service. There is also a need to develop new methods of extension.
- Organization: Although the organization of extension services is not a part of this study, the theme was indirectly mentioned. The offer of extension services was perceived to be fragmented to some extent, and there were questions raised as to whether competition between extension providers leads to barriers between advisors and poorer service to farmers. Some Norwegian farmers showed interest in searching for extension services abroad.

In light of these challenges, a number of measures are proposed:

- Continue to work with education and competence development among farmers.
- Develop agricultural top professional expertise among advisors and other knowledge providers.
- Carry out better and more regular evaluation of extension services.
- Improve routines to secure quality of professional advice and improve procedures to avoid competence gaps in extension service.
- Motivate and facilitate updating and development of both academic expertise and dissemination skills of advisors.
- Current issues that can be developed and strengthened include: the farmer as an individual and as manager (strategies, farm management, HSE), economic farm analyses, coordinated farm visits, advise on the use of the farm's total resources, and animal health in larger barns (herd health and up-scaling problems).
- Testing of new advisory models and methodologies.
- Strengthen cooperation with Norwegian research institutes on research dissemination.
- Strengthen cooperation with international extension services on service development.
- Strengthen cooperation with educational institutions on continuing professional development.

1. Oppdraget: Formål og arbeidsopplegg

Denne rapporten er et resultat av et mindre utredningsprosjekt som har som mål å bidra med innspill i ei vurdering og diskusjon om hva den «framoverlente» eller «profesjonelle» bonden har behov for av rådgiving i framtida. Dette omfatter spørsmål som: Hvordan er kontakten mellom bonde og rådgiver? Hvordan blir behov uttrykt og forstått? Hva er den faglige kvaliteten på rådene? Er rådene oppdaterte? Hvordan formidles dette? Hvordan tar bonden det i bruk? Er det tema som ikke blir dekket av de rådgivingstjenester som blir tilbudt?

Det er i oppdraget ikke definert eller drøftet nærmere hva som menes med «framoverlent» eller «profesjonell», men jeg legger til grunn at det først og fremst omfatter ivrige og engasjerte bønder som satser på å opprettholde og utvikle produksjonen på gårdsbruket sitt. Arbeidet er avgrenset til jordbruksproduksjon.

Oppdraget er gjennomført med følgende aktiviteter:

- Datakjøring fra undersøkelsen Trender i norsk landbruk med tall fra 2014. Enkelte spørsmål er knyttet til kompetanse og tilgang til dette. Undersøkelsen er representativ på nasjonalt plan, samt at det for enkelte spørsmål er undersøkt nærmere for Trøndelag spesielt. Datakjøringa er utført av forsker Maja Farstad ved Bygdeforskning.
- Informantsamtaler med bønder fra ti gårdsbruk i Trøndelag for å få synspunkter og innspill på deres rådgivingsbehov. Disse er ikke representative for bøndene i Trøndelag, men det er prioritert å få innspill fra nevnte kategori bønder som kan kalles «profesjonelle».
- Enkle nettsøk i Nederland og Danmark for om mulig å få skissert hvordan rådgiving overfor bønder er organisert der (skrivebordsstudie).

Resultatene bringes inn til rådgivingsorganisasjonene i etterkant for å skape en bevisstgjøring og diskusjon om hvordan man rigger seg for framtida. Dette er et innspillsprosjekt hvor det er anvendt forenkla arbeidsmetoder for å utforske tematikken for derigjennom å kunne reise spørsmål og hypoteser som grunnlag for diskusjon og videre arbeid. I denne rapporten skisseres rådgivingsbehov som bønder opplever, den peker på noen utfordringer og spørsmål for rådgivere i Trøndelag og skisserer mulige tiltak for å komme videre i arbeidet med å dekke bondens behov for rådgiving.

Det må understrekes at utredninga baserer seg på inntrykk av rådgivingsbehov slik de ble uttrykt fra bøndenes side. I ei samlet vurdering må andre aktørers vurdering, ikke minst ulike kategorier av rådgivere, inkluderes. Dette er ikke gjort her.

Sjøl om arbeidet med dette innspillet ikke er representativt for alle bønder, vil behovet for kunnskap hos de mest engasjerte bøndene kunne utfordre rådgiverne slik at det kan komme flere grupper av bønder til gode.

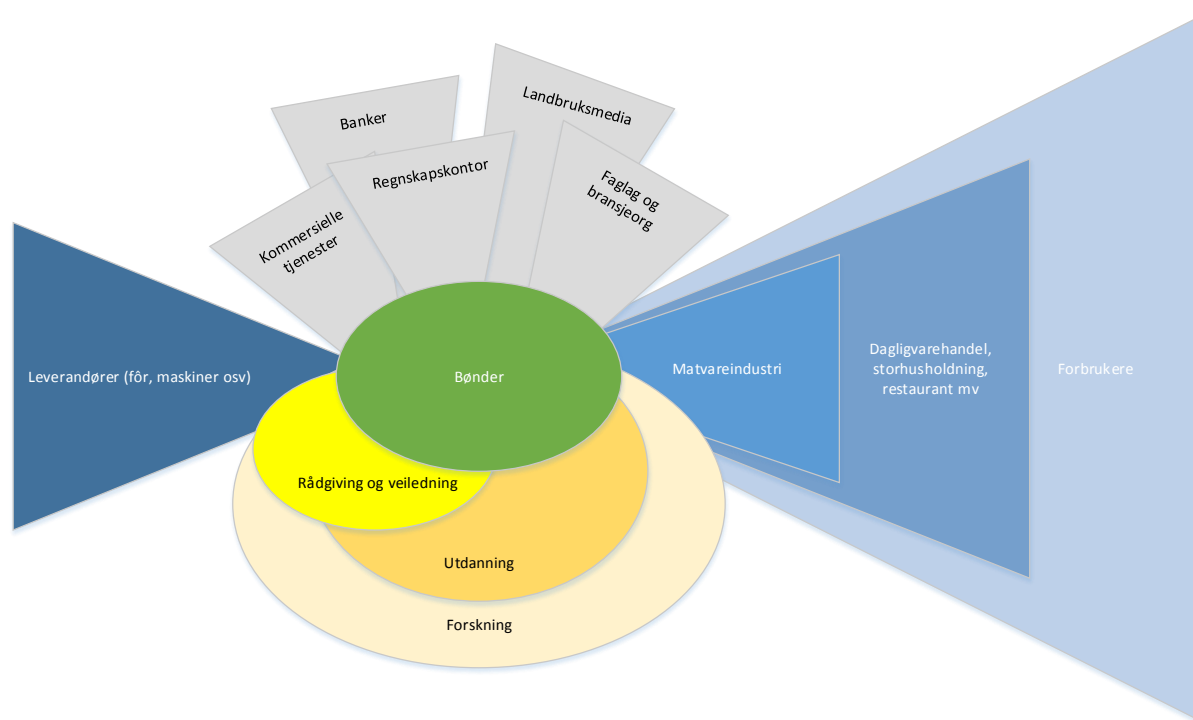
Utredninga er bred tematisk og har ikke gått i dybden på de enkelte rådgivingstjenestene. Det har heller ikke vært rom i denne utredninga til å gi en beskrivelse av de ulike rådgivingstjenestene. Derfor kan det forekomme forslag og utsagn om tjenester som allerede eksisterer, men dette reflekterer at bønder som er i

målgruppa for tjenesten ikke har hatt kjennskap om tilbudet, eller de har en annen opplevelse av det sett i lys av relevans for dem.

Etter en kort beskrivelse av jordbrukets kunnskapssystem, presenteres resultatene slik de framstår fra spørreundersøkelsen og informantsamtalene, med kortfatta tolkninger. Deretter drøftes utfordringer som trer fram av datamaterialet, for til slutt å foreslå noen tiltak.

2. Bondens plass i et kunnskapssystem

Bonden med sin gårdsdrift inngår i ei verdikjede med leverandører til gårdens produksjon på den ene sida og marked med matvareindustri, dagligvare og forbruk på den andre sida. Mye av kompetansetilgangen er knyttet nettopp til denne varekjeda og de aktørene som er aktive her. Men det er også andre viktige tjenesteytere til bøndene slik som regnskapskontorer, banker, konsulenter, samt interesseorganisasjoner. I tillegg har vi de som har kunnskap og kompetanse som hovedformål for sin virksomhet: forskning, utdanning og rådgiving.



Figur 1: Jordbrukets verdikjede med de viktigste kunnskapsaktørene. Figur hentet og oversatt fra EU SCAR (2013, s18).

I denne utredninga er det rådgiving til bonden det settes søkelys på. Jeg har inkludert rådgiving i bred forstand, det vil si at det ikke er bare rådgiving knyttet til gul sirkel i figuren, men også det som kan knyttes til alle andre aktører i figuren, slik som rådgiving hos for eksempel maskinleverandører, fôrleverandører og regnskapskontorer. De som yter rådgivingstjenester til jordbruket som hovedvirksomhet, er i målgruppa for å vurdere og drøfte spørsmål som reises i denne utredninga. Det betyr i praksis Norsk landbruksrådgiving, Tines produsentrådgiving og tilsvarende hos Nortura, Felleskjøpet og andre både i og utenfor landbrukssamvirket. En ytterligere definisjon eller avgrensning av hva og hvem som utgjør landbruksrådgivingstjenester i Norge i dag, er det ikke behov for i denne sammenhengen.

Med rådgiving til bonden forstås kunnskap som tilflyter bonden slik at hun eller han får styrket sitt kompetansegrunnlag for de beslutninger og gjøremål som er nødvendig i drifta. I denne utredninga er det begrenset til jordbruket. Med rådgivingstjeneste følger jeg en internasjonal definisjon (Faure et al (2012:462, min oversetting):

I bred forstand omfatter rådgivingstjeneste: (i) aktørene som er involvert i rådgivingsaktivitet og de relasjonene de har med hverandre og med andre eksterne aktører, og (ii) de metoder som anvendes av rådgivingsaktører for å utvikle kunnskap og ekspertise i individuelle og/eller kollektive læringsprosesser.

Når det gjelder forholdet til forskningsbasert kunnskap viser jeg til den nylig utgitte rapporten *Brukernes tilgang til jordbruksforskning: En forstudie om utfordringer og mulige tiltak for å gjøre forskningsbasert kunnskap om jordbruket mer tilgjengelig for rådgiver og bonde* (Grande mfl 2014).

Det er ulike modeller eller skoler for hvordan rådgiving kan eller bør utføres i jordbruket. Dette er et eget forskningsfelt internasjonalt.

I det store bildet har det skjedd endringer i rådgivinga på lik linje med landbrukspolitikken og landbruksforvaltninga i Norge. Fra ei planøkonomisk tilnærming med en stor offentlig rolle innen landbruksrådgiving, har det beveget seg mer i retning av markedsbaserte løsninger og nedskalering eller omstilling i det offentlige apparatet.

Samtidig har kunnskapsbehovet i jordbruket blitt stadig mer spesialisert, i hvertfall i deler av jordbruket, slik at det er behov både for en generell allsidig kompetanse både hos bonde og rådgiver, og et behov for spesialkunnskap. Dette er krevende å tilfredsstille.

Videre er rådgiverrollen også i endring. I dag kan det være vel så mye tale om veiledning. Det kan innebære at rådgivere, eller veiledere, er mer samtalepartnere enn den som gir klart råd for beslutning. Dette krever at rådgiverne også har en god formidlings- og sosial kompetanse i tillegg til sin jordbruksfaglige kompetanse.

3. Om kompetanse – fra Trendundersøkelsen 2014

Hvert andre år siden 2002 har Bygdeforskning gjennomført en representativ spørreundersøkelse blant norske bønder. Undersøkelsen tar for seg situasjonen for bønder og landbruket, slik bøndene sjøl vurderer den. Ved undersøkelsen i 2014 var det 2 350 som svarte totalt sett, mens antallet svar varierer noe fra spørsmål til spørsmål. Av disse var det 341 trønderbønder som svarte.

Undersøkelsen viser at på landsbasis hadde 52 prosent av bøndene ingen landbruksfaglig utdanning, mens 39 prosent hadde slik utdanning på videregående nivå, og ni prosent på universitets- eller høyskolenivå. Tilsvarende tall for trønderbøndene var 47 prosent uten landbruksutdanning, 47 prosent med landbruksutdanning på videregående nivå og seks prosent med høyere nivå. Trønderne skiller seg dermed noe ut med høyere andel med landbruksutdanning på videregående nivå. Det store bildet er at rådgiverne har ei utfordring her med å skulle imøtekomme et stort spenn i formelt kunnskapsgrunnlag hos bøndene.

Gårdsdrift involverer ofte et helt hushold, men det er stor variasjon i hvilken grad partnere blir involvert i drifta. 37 prosent av samboere/ektefeller er med i daglige beslutninger og ledelse i gårdsarbeidet, og i praktisk gårdsarbeid. Langsiktig planlegging og investeringer har størst grad av involvering med 43 prosent av samboere/ektefeller. Men også her er det nærmere en tredel som aldri eller sjelden deltar i langsiktig planlegging og investeringer. Samboere/ektefeller er i mindre grad involvert i regnskapsarbeid, rapporteringer og løpende produksjonsplanlegging. Her er det bare mindre forskjeller mellom Trøndelag og resten av landet.

Samtidig svarer bøndene at bare 17 prosent av samboere/ektefeller deltar i kontakt med veiledningsapparatet (landbruksfaglig rådgiving). I Trøndelag er tilsvarende andel nede i vel 14 prosent. 39 prosent av disse er aldri i kontakt med veiledninga. Det betyr at veiledninga i mindre grad er i kontakt med samboere/ektefeller enn deres involvering i gårdsdrifta skulle tilsi, både i praktisk arbeid og særlig langsiktig planlegging. Årsaksforhold og den praktiske konsekvensen av dette vet vi mindre om, men det kan antas at det betyr at kvinner i mindre grad blir involvert i med rådgivinga, og at dette har betydning for utvikling av den totale kompetansen på bruket.

Videre er det interessant å vite hvordan bøndene sjøl bedømmer tilgangen på kompetanse innen ulike fagområder.

Tabell 1: Hvordan vurderer du kompetansen du/dere har på gårdsbruket innenfor følgende områder? Bønder i Norge. Prosent.

	Ikke relevant	Svært god	God	Tilstrekkelig	Dårlig	Svært dårlig	Total
Husdyrhold	14	35	40	8	3	1	101
Planteproduksjon	5	20	51	22	2	0	100
Økonomi	1	26	46	24	4	0	101
Adm. og ledelse	4	22	47	25	2	0	100
Driftstekniske fag	3	19	46	28	4	0	100
Markedsforståelse	4	16	43	32	5	0	100
Skogsdrift	12	14	31	30	9	3	99
Data og IKT	2	13	30	36	15	4	100

N=2232-2275.

Tabellen viser at jevnt over er vurderinga av egen kompetanse innen de ulike fagområdene bra, og relativt best er den vurdert å være innen husdyr og planteproduksjon. Trønderbøndene skiller seg ikke vesentlig ut fra de nasjonale tallene. Det må understrekes at dette er brukernes egen vurdering og ikke uttrykk for en målt kompetanse. Slik sett er tabellen mer en oversikt over hvor presserende kompetanseutvikling er i næringa, og den er mest egnet til å rangere fagområdene i forhold til hverandre. For de fleste fagområdene er det en liten andel som vurderer egen kompetanse som dårlig eller svært dårlig. Bortsett fra for husdyr er det en relativt stor andel som vurderer kompetansen som tilstrekkelig. Dette kan være en vanskelig kategori når det gjelder kompetanseutvikling fordi en antakelse kan være at motivasjonen hos denne kategorien kan være svakere for å søke mer kunnskap. Kategoriene god og svært god kan tolkes i to motstridende retninger. På den ene sida kan det være et godt utgangspunkt siden de kan være søkende og nysgjerrig på ny kunnskap, og det er derfor de opplever at de har god kunnskap. Disse er antakelig gode brukere av rådgivingstjenester. På den andre sida kan denne vurderinga også være uttrykk for at de vurderer egen kompetanse til å være *god nok* slik at det er mindre nødvendig med påfyll og bruk av rådgivingstjenester. Min vurdering av dette er at den relative fordelinga mellom fagområdene bør vektlegges mest.

I Trendundersøkelsen er bøndene spurt om i hvilken grad de som næringsutøvere får dekket sine behov for faglig oppdatering. Her svarte bøndene på nasjonalt plan 29 prosent i stor grad, 59 prosent i noen grad, 11 prosent i liten grad og en prosent ikke i det hele tatt (N=2301). Tilsvarende tall for trønderbøndene er: 31 prosent i stor grad, 56 prosent i noen grad, 12 prosent i liten grad og en prosent ikke i det hele tatt (N=335), med andre ord liten forskjell mellom trønderbøndene og bøndene i hele landet. Her bør rådgivinga se et potensial ved at under en tredel av bøndene får dekt faglig oppdatering

i stor grad, resten bare i noen eller liten grad, sjøl om rådgiving ikke er kilden til all faglig oppdatering for bonden.

Tabell 2: Opplevelse av faglige oppdatering sammenholdt med utdanningsgrad. Bønder i Norge. Prosent.

I hvilken grad mener du at du som næringsutøver får dekket dine behov for faglig oppdatering?	Landbruksfaglig utdanning			Total
	Nei	Videregående nivå	Høyere nivå	
I stor grad	20	36	54	29
I noen grad	65	55	44	59
I liten grad	13	9	2	11
Ikke i det hele tatt	2	0	0	1
Total	100	100	100	100

$N=2271$, $P=0,000$

Det kan være mange grunner til at bønder ikke opplever at de får dekket sine behov for faglige oppdateringer, men det er i hvertfall en signifikant forskjell på opplevelse ut fra hvilken landbruksfaglig utdanning man har. Trendundersøkelsen viser i tabellen over at jo høyere landbruksfaglig utdanning bønder har, jo større andel opplever at de i stor grad får dekt sine behov for faglig oppdatering. Trønderbøndene skiller seg noe fra landstallene ved at særlig bønder med landbruksutdanning fra høyere nivå i større grad enn landsgjennomsnittet i stor grad får dekket sine behov for faglig oppdatering, 63 prosent for trønderbøndene mot 54 for landsgjennomsnittet. For lite tid eller låg prioritering av å bruke tid på dette, kan sjølsagt være en rimelig forklaring på at bønder ikke får dekt sine behov for faglig oppdatering. Men døgnet har bare 24 timer for alle, slik at det må sies å være en klar positiv sammenheng mellom landbruksfaglig utdanning og graden av faglig oppdatering. Dette er også i tråd med hva Bjørn Gunnar Hansen fant i sin doktoravhandling om melkeprodusenter; at landbruksutdanning er en av de faktorene som slår positivt ut for de fleste av faktorene som har betydning for resultatet av drifta (Hansen 2013).

En annen faktor som kan virke inn på opplevelse av faglig oppdatering er i hvilken grad man er bonde på heltid eller ikke. Inntektsandel fra gårdsbruket kan være et uttrykk for hvor mye gårdsbruket betyr i det totale bildet for bonden, ihvertfall økonomisk.

Tabell 3: Opplevelse av faglige oppdatering sammenholdt med inntektsandel fra gårdsbruket. Bønder i Norge. Prosent.

I hvilken grad mener du at du som næringsutøver får dekket dine behov for faglig oppdatering?	Inntektsandel fra bruket		Total
	0-49 %	50-100 %	
I stor grad	26	39	29
I noen grad	60	55	59
I liten grad	12	6	11
Ikke i det hele tatt	2	0	1
Total	100	100	100

$N=2258$, $P=0,000$

Tabellen over viser at for bønder som har høy inntektsandel fra bruket i større grad får dekt sine behov for faglig oppdatering. En rimelig forklaring på det er at de bruker mer tid på dette. Samtidig vil jeg understreke at forskjellene er mindre enn jeg forventet.

Bøndene som har besvart Trendundersøkelsen har også gitt ei vurdering av hvilke kilder som er viktige for dem for å få tilgang til ny kunnskap. Kildene er rangert etter viktighet i tabellen under (summen av svært og ganske viktig).

Tabell 4: Hvor viktig er hver av de kildene som er nevnt nedenfor for deg når det gjelder å få ny kunnskap i gårdsdrifta? Bønder i Norge. Prosent.

	Svært viktig	Ganske viktig	Litt viktig	Ikke viktig	Bruker ikke denne kilden	Total
Fagtidsskrifter/-aviser	18	50	28	3	2	101
Andre bønder i nærheten av der du bor	23	41	28	6	2	100
Internett	15	39	30	9	8	101
Rådgivere i Norsk Landbruksrådgiving	13	34	29	11	14	101
Leverandører av teknisk utstyr/maskiner	6	30	44	14	6	100
Rådgivere i Norsk landbrukssamvirke	8	28	33	14	17	100
Andre bønder i andre deler av landet	4	19	41	25	11	100

N=2183-2283.

Fagtidsskrifter og aviser er viktigste kilder, med andre bønder i nærheten og internett på de neste plassene. Deretter kommer rådgivere fra Norsk landbruksrådgiving fulgt av leverandører og rådgivere i Norsk landbrukssamvirke.

Det er ikke vesentlige forskjeller mellom trønderbønder og andre bønder, men et punkt hvor det er en liten forskjell som er verdt å merke seg i denne sammenhengen er at trønderbønder i noe større grad gjør bruk av rådgivere både fra landbrukssamvirket (17 prosent bruker ikke dette på nasjonalt plan mot 13 prosent i Trøndelag) og Norsk landbruksrådgiving (14 prosent bruker ikke dette på nasjonalt plan mot ni prosent i Trøndelag).

Det kan også være forskjeller mellom produksjoner i hva som er de viktigste kildene til kunnskap. Vi har sjekket for melkeproduksjonen. Her er det en svak tendens, men ikke signifikant, til at melkebønder vektlegger andre bønder i nærmiljøet mer. Forskjellen er overraskende liten fordi det synes å være en klar oppfatning av at det særlig for melkeproduksjonen er viktig med et faglig miljø. Undersøkelsen tyder på at dette vurderes som like viktig for andre produksjoner. Derimot er det en signifikant forskjell mellom melkeprodusenter og andre produsenter når det gjelder å ha andre bønder i

andre deler av landet som kilde til kunnskap. Melkeprodusenter vektlegger dette i noe større grad. Men alt i alt er bønder i nærmiljøet viktigst for alle.

Fagtidsskrifter og aviser er signifikant mer viktig for bønder med melkeproduksjon enn bønder uten, mens for bruk av internett er det ingen forskjell.

Naturlig nok er rådgivere fra landbrukssamvirket mer viktig for bønder med melkeproduksjon enn for de uten. Tilknytninga til TINE er avgjørende for dette. Det er også en signifikant forskjell i vektlegginga av rådgiving fra Norsk landbruksrådgiving. Melkeprodusenter vektlegger dette mer enn andre, naturlig nok fordi fôrproduksjon er viktig i melkeproduksjonen, og et viktig arbeidsfelt for Landbruksrådgivinga.

I Trendundersøkelsen 2014 ble bøndene stilt overfor ulike påstander knyttet til utbygging eller økning i produksjonen. På spørsmål om de manglet den nødvendige kunnskapen for å øke produksjonen, svarte kun åtte prosent av bøndene at de var helt eller delvis enig i det. Trønderbøndene var nede i en andel på fem prosent. De viktigste begrensningene for å øke produksjonen var; dårlig tilgang på areal, vil ikke arbeide mer og usikker rekruttering. Dette betyr at kunnskap i seg sjøl ikke oppfattes som noen vesentlig begrensende faktor for å øke produksjonen, med unntak for noen få.

4. Samtaler med bønder

Inntrykkene som presenteres i det følgende baserer seg på intervjuer med bønder fra ti gårdsbruk i Trøndelag. Formålet med intervjuene var å få synspunkter på deres erfaringer med rådgivingstjenester og særlig deres vurdering av rådgivingsbehov framover sett i lys av dagens rådgivingstilbud. Disse informantene skal ikke sees som representative for bøndene i Trøndelag, men det er prioritert å få innspill fra en kategori bønder som kan kalles «framoverlente» eller «profesjonelle» uten at det er definert nærmere her. Basert på ei liste med potensielle informanter skaffet til veie av personer med god innsikt i trøndersk landbruk, ble informantene valgt ut etter en viss variasjon i geografi og type produksjon. To av samtalene er gjennomført med personlig besøk, resten via telefon. Seks av gårdsbrukene ligger i Nord-Trøndelag og de andre fire i Sør-Trøndelag. Tre av informantene var kvinner og åtte menn. Aldersmessig var de mellom noen og tredve til omlag femti år. Følgende produksjoner var representert: melk (ku), smågris, grønnsaker, sau, korn, kylling, egg og storfekjøtt.

De som ble intervjuet ble stilt spørsmål av typen: Hvilke typer rådgiving bruker du i dag? Hvordan bruker du rådgivinga? Hvor fornøyd er du med rådgivinga du får? Er det områder hvor du ikke får den bistanden du ønsker? Hvordan kan rådgivinga forbedres? Hvordan ser du for deg at ditt behov for rådgiving blir i årene framover? Hvordan betaler du for tjenestene? Hvordan holder du deg faglig oppdatert sjøl?

4.1 Om bøndene

Informantene er i hovedsak bønder som har gårdsbruket som eneste leveveg, eventuelt at de har noe arbeid i tillegg, gjerne basert på brukets ressurser.

Dette er bønder som har satset og fortsatt satser på ei framtid innen jordbruket. De er optimistiske og aktivt søkende etter kunnskap og råd som kan forbedre drifta deres. Det er viktig å ha dette bakteppet. Det er ikke et representativt bilde av trøndersk jordbruk, men mer et bilde av de som aktivt satser på å videreutvikle produksjonen og drifta.

Det er viktig å ha en forståelse av hva som er den enkelte bondens motivasjon og mål for å drive med jordbruk. Fra blant annet Trendundersøkelsen vet vi at dette er komplekst og ikke alltid entydig. En av bøndene som ble intervjuet formulerte det slik:

Jeg driver slik at så lenge jeg og familien har de pengene vi føler vi har behov for, til ferie – vi liker å reise, ... til klær og fritidsaktiviteter til barna, så har vi nok penger. Da handler det om at vi skal ha det artig i hverdagen uten å arbeide for mange timer. Og da mekaniserer vi litt, og gjør ting vi synes er artig. Jeg er ikke topp interessert i å gå mest mulig i fjøset eller sitte mest mulig på traktoren, men totalt sett blir dette interessant. Det må jo lønne seg totalt sett, men (bonde)

I Trendundersøkelsen er det landbruksinteresse, interesse for et liv på bygda og at gårdsdriften gir en god ramme for egne barns oppvekstmiljø som gir mest poeng i spørsmålet om hva som har betydning for at man er gårdbruker.

Dette står ikke i noen motsetning til at drifta skal være kunnskapsbasert og best mulig, men det er viktig at rådgiverne er klar over hva som motiverer bøndene, og at handlinger ikke alltid følger råd som blir gitt ut fra for eksempel et mål om optimalisering av produksjon og/eller økonomisk resultat. Bønders rasjonalitet må blant annet også sees i et husholds- og familieperspektiv.

4.2 Bruken av rådgiving

Bøndene som er intervjuet bruker et bredt spekter av rådgivere. De som først nevnes er gjerne rådgivere fra TINE (hos melkeprodusentene) og Norsk landbruksrådgiving. Det betyr også at det er produksjonsavhengig i hvilken grad rådgiving blir brukt, og sjølsagt hvilke rådgivere som brukes. For mer spesielle produksjoner er lokal rådgiving vanskeligere å finne, for eksempel om man har spørsmål knyttet til fôr til fjørfé.

Slakterienes rådgivere spiller en betydelig rolle, særlig for de med spesialiserte kjøttproduksjoner (storfé, kylling, gris). Disse, sammen med fôrleverandører og deres rådgivere og kompetanse, er viktig for drifta.

Kommunens rolle varierer sterkt, men er mest knyttet til veiledning og bistand til søknader om tilskudd og lån, og andre virkemidler. Det var mer sjelden at kommunens folk som rådgivere ble nevnt uoppfordret i samtalene.

Flere bønder hadde deltatt på varianter av helhetskurs eller større rådgivingspakker som flere rådgivere tilbyr. Disse variantene inkluderer gjerne hele husholdet og utfordrer til et vegvalg med drifta. Gjennomføring av dette og planer som ble lagt i den sammenhengen, ble positivt omtalt. Særlig før en utbyggingsfase, og i valget om man skulle bygge ut, var slike grunnleggende strategikurs viktig, inkludert utvikling av tiltaksplaner. Flere ga uttrykk for å ha opplevd dette som en god arbeidsmåte i en slik fase i drifta.

Flere påpekte at de hadde erfaringer med et godt samspill med og mellom rådgivere i fjøs med melkerobot. TINEs produsenttjeneste med rådgiving knyttet til både avl og fôring, sørvis fra robotleverandør og fra bygningsleverandør ser ut til å ha etablert samarbeidsrutiner som bonden opplever nyttig og positivt. Men også her er det forbedringspotensial.

Maskinleverandørenes rolle er knyttet til investeringsstrategien på bruket. Bønder som regelmessig investerer i nye maskiner, for eksempel ny traktor hvert tredje år, og følger opp sørvisavtaler, har dermed også en tett kontakt med maskinleverandørene. I slike tilfeller kan det se ut som rådgivere som ikke er ansatt hos maskinleverandører har ei stor utfordring med å være oppdatert på hva som skjer i markedet og hva som er aktuelle problemstillinger. Enkelte opplever at rådgivere utenfor maskinleverandørene er noe akterutseilte faglig. For andre bønder igjen, som ikke har tilsvarende kompetansegrunnlag eller har slik aktiv investeringsstrategi, oppleves dette annerledes og ikke tilsvarende negativt.

Veterinærene er viktige for husdyrproduksjonene. Særlig for de med store produksjoner er dette en viktig kontakt, og de har gjerne ofte kontakt og besøk på gården. Uten at det i dette prosjektet er undersøkt spesielt, er inntrykket fra informantene at det er veterinærene som husdyrbøndene har mest kontakt med og mest besøk av.

Regnskapskontorer har en viktig funksjon, og det er først og fremst skatteregnskapstjenesten som benyttes. Driftsplaner og driftsanalyser, og rådgiving i forbindelse med det, ser ut til å være mindre vanlig. En uttalte at:

... det er så i endring hele tida det vi driver med at det skal noe til å lage slikt Det skal noe til å sette opp driftsplaner og økonomirådgiving og slikt – de henger ikke med i svingene i det hele tatt. Jeg føler at jeg har bedre kontroll sjøl med å gjøre enklere beregninger. (bonde)

Driftsplaner er i følge noen uttalelser bare noe som de er pålagt å få laget for at det skal følge med lånesøknader:

Det var nå til lånesøknaden det – ikke noe annet. Har ikke noen verdi for meg ... Bare et papir, en må drive som en skal drive for å gjøre det beste ut av det. Det er jo bare et gammelt papir det. (bonde)

For de som har betydelige lån i private banker, ble det pekt på at bankene gjerne følger opp og viser interesse for drifta, sjøl om de ikke har så mye å tilføre av veiledning. Dette er sjølsagt knyttet til at banken vil følge med hva som skjer i drifta for å vurdere risikoen ved sine utlån. Men informantene ga ikke noe negativt inntrykk av dette. Snarere tvert imot ved at det ble satt pris på at bankene viste interesse for det de holdt på med, enten det var med en telefonsamtale eller et gårdsbesøk.

Mattilsynets rolle ble tatt opp av flere, relatert til husdyrhold. Tydeligste uttalelser gikk i retning av at Mattilsynet hadde en noe «gammeldags» holdning til moderne husdyrhold og var ikke faglig oppdatert. Mattilsynet ble også oppfattet å være noe pirkete, mens de i andre sammenhenger lar det gå for langt i husdyrbesetninger med store problemer. Jeg vil understreke at dette er enkeltuttalelser som ikke er undersøkt nærmere.

KSL (kvalitetssystem i landbruket) og KSL-revisjon ble nevnt av noen få som et viktig verktøy for å styrke drifta.

HMS (Helse, miljø og sikkerhet) ble sjelden nevnt uoppfordret av informantene, men enkelte påpekte at dette var viktig, og at det antakelig ble viktigere for dem etter hvert som de ble eldre.

4.3. Faglig oppdatering

Daglige nyheter og fagtidsskrifter er viktige kilder for ny kunnskap, slik også resultatene fra Trendundersøkelsen viste.

Det var flere som trakk fram organiserte faglige treff mellom bønder som viktig. Dette er regelmessige sammenkomster (ukentlig, hver andre uke, månedlig eller sjeldnere) av typen felles kaffepause, lunsj eller lignende sosiale treff. Noen treffes for å diskutere og utveksle erfaringer seg imellom, mens andre inviterer av og til også gjester inn for å innlede på et tema. Enkelte rådgivingsyttere som blant annet TINE og Norsk landbruksrådgiving har bistått med å sette slike sammenkomster i system, gjerne i form av erfaringsgrupper.

Internett synes ut fra samtalene å være brukt i varierende grad. Det kan synes å ha mindre betydning enn det som framgår av Trendundersøkelsen, i hvert fall hos denne

kategorien bønder som jeg hadde samtaler med. Dette er antakelig avhengig av alder. SMS og telefon synes å være mer i bruk. Rådgivere blir gjerne kontaktet direkte der og da når det er et behov. Smarttelefon er i varierende grad i bruk som mer enn telefon og tekstmeldinger, mindre enn jeg hadde forventet.

Blant informantene var det få som følger direkte med på forskning. De er mest opptatt av nyheter fra media som konkret kan knyttes til drifta de holder på med. Det betyr ikke at de ikke er interessert i forskning, men er mindre opptatt av om det formidles som forskning eller annen kunnskap og råd. De virket mer opptatt av på en enkel måte å få tak i den praktiske nytten av forskninga. Enkelte informanter ga uttrykk for at de savnet en database på internett hvor de kunne få tilgang til kunnskap om sin produksjon, også oppdatert forskningsbasert kunnskap. De er klar over at det foregår mye forskning, men det er vanskelig å få oversikt over hva som skjer og å få tilgang til dette. Det krever både tid og kompetanse fra bondens side å følge med.

Noen følger med på utenlandsk rådgiving, gjerne Danmark. Dette kan være reiser til messer og fagmiljøer for faglig oppdatering, og abonnement på nyhetsbrev og tidsskrifter. Det ble av disse gitt uttrykk for at norske miljøer kommer med gammelt nytt.

4.4. Manglende tilbud på rådgiving

Informantene ble bedt om å peke på områder de mener det mangler gode tilbud på rådgiving. Det ble i samtalene gjerne tatt utgangspunkt i problemer de hadde opplevd sjøl, enten hvor rådgiving hadde sviktet etter deres mening eller hvor det manglet kompetanse. Andre tok utgangspunkt i mer generelle rådgivingsbehov de kunne se for seg framover, både for egen del og for bønder ellers.

Et tema som flere trakk fram var dyrehelse, og da gjerne i form av besetningskunnskap, særlig for store husdyrbesetninger. I store besetninger med flere dyr er det mer som kan skje og gå galt. Flere understreket at man må ha svar raskt når noe skjer fordi det er store verdier på spill. Det er store potensielle tap hvis noe går galt, enten med sykdom, fôr eller teknologi. Antakelig trengs det mer veterinærkompetanse. Det ble pekt på at veterinærer gjerne kunne styrket sin rådgiverkompetanse, altså det å formidle og forstå bondens situasjon. Det er behov for mer kompetanse på rådgiving om besetningsproblemer framfor behandling av enkeltdyr. Enkelte mente at det er for liten veterinærkapasitet fordi de alltid har det så travelt. Veterinærene har ikke tid til å drive rådgiving. Det ble også stilt spørsmål om de er opplært til det.

Flere informanter ga uttrykk for bekymring over sårbarheten knyttet til fôrkvalitet, og at feil her kan gi store økonomiske utslag raskt. Kompetansen på dette er kritisk, særlig i kraftfôrbaserte produksjoner.

Dette med tidsaspektet var det mange av informantene som pekte på. Når noe skjedde måtte de ha hjelp og svar umiddelbart. Inntrykket er at dette stort sett fungerte bra i flere bransjer, og de fleste kunne trekke fram både enheter og enkeltrådgivere som fungerte utmerket og var tilgjengelig hele tida, nærmest døgnet rundt, mer enn man kan forvente. Samtidig hadde flere egne erfaringer med når det *ikke* fungerte, derfor nevnes dette poenget her under manglende tilbud. Dette var gjerne knyttet til enkeltrådgivere som

ble hevdet å ikke ha god nok kompetanse, som eventuelt ikke var tilgjengelig når det var akutt behov, eller enheter som ikke har god nok reserveløsninger i ferier og fravær.

Noen av informantene pekte på et behov for tettere oppfølging av helheten i drifta, og oppfølging av bonden som menneske. Det kan være en slags omtankefunksjon. Det er flere etater som Mattilsynet, Norsk Landbruksrådgiving og flere til som kunne tilbudt noe slikt med blant annet flere gårdsbesøk.

Behovet for bistand til å følge opp helheten i drifta er knyttet til faktorer som for eksempel vegvalg, strategiutvikling, helhetlige grep, vurdering av nye produksjoner, opptrapping, nedtrapping, kjøp av mer jord eller andre gårder og generasjonsskifte. Noen ga uttrykk for at de opplevde at dette rådgivingstilbudet ikke var godt nok. Sjøl om flere i dag tilbyr slike vegvalgspakker, gjelder det ikke bare som kurstilbud. Noen ønsker ikke slike spørsmål drøftet i grupper sammen med andre, men vil ha det på et individuelt plan, kun for sin egen gård. Det er ikke alle som ønsker å dele alle sine tanker med nabobønder eller andre. Det ble også stilt spørsmål om rådgiverne har kompetanse og mot til å stille grunnleggende spørsmål til bøndene. Det ble fra enkelte hold gitt uttrykk for at de burde vært mer pågående og utfordre mer. Dette krever at de som tilbyr rådgivertjenester har rådgivere med både faglig kompetanse og personlige egenskaper til å håndtere slike spørsmål.

Driftsanalyser var et annet rådgivingstema som ble påpekt som mangelfullt dekket. Det er imidlertid noe varierende hvor mye slike tjenester etterlyses. Det vil si det kan være noe ulik vurdering av behovet for slike økonomiske analyser, og dermed motivasjon for å ta det i bruk.

Andre typer rådgiving som det pekes på kan være viktig framover, er knyttet til andre næringsutnyttelser av gårdens ressurser, slik som for eksempel biobrensel. Her kan det også være grunnlag for en bedre kontakt opp mot for eksempel Innovasjon Norge. Videre ble kompetanse på energiøkonomisering etterlyst, særlig varme og fyring, energibruk knyttet til transport, HMS og arbeidsledelse.

Noen etterlyste et vegkart for å nå toppnivå i drift i sin produksjon. Det holder ikke med generelle råd. Marginene er så små at det må en detaljert og programmert oppfølging til. Slike tjenester synes å mangle i dag, ihverfall var ikke denne informanten kjent med det.

Kompetent arbeidskraft vil bli en kritisk faktor framover. Råd og bistand om å få tak i dette er viktig, særlig for bruk med store produksjoner.

4.5. Organisering av tilbudet av rådgivingstjenester

Samspeillet mellom de som tilbyr rådgivingstjenester kan være viktig for bonden som skal iverksette råd og kunnskap i praksis. Hvordan dette samspeillet er organisert og fungerer, er ikke del av denne studien, men enkelte av informantene ga uttrykk for sine opplevelser av dette. Noen påpekte at det var bra samstemmighet mellom rådgiverne. De kjenner hverandres verktøy og har tillit til disse. De har ofte samme tenkemåte. Dette vil sjølsagt variere både ut fra hvilke personer som er involvert og ut fra hvilke produksjoner det er tale om. Noen har av og til møter på gården sin hvor flere av «gårdens rådgivere» møtes samtidig for å drøfte forhold ved gården. Flere vurderte å

gjøre det samme: Å arrangere team-møter på egen gård, det vil si med deltakelse fra ulike rådgivere, bank mfl.

Andre gir uttrykk for at samspillet mellom rådgiverne ikke er bra nok, i tillegg til at helheten i drifta ikke blir tatt vare på i rådgiversammenheng. Det ble reist spørsmål om det var en slik konkurransesituasjon mellom virksomhetene slik at samarbeid ikke ble fremmet.

Et tema som de fleste informantene var innom var sårbarhet innen rådgivingstjenestene. Dette er knyttet til all rådgiving og spesielt for endringer på personalsida hos rådgiverne (sykdom, permisjoner, utskiftninger). Bønder som er avhengig av tett oppfølging av rådgivere frykter slike personalendringer. Flere av informantene ga inntrykk av å ha et tett og godt samarbeid med enkeltrådgivere, og at deres bidrag var viktig for drifta på gården. I noen produksjoner kan manglende eller feil råd gi store utslag. For Norsk landbruksrådgiving spesielt ble det også pekt på at det av og til oppleves at det er for liten kapasitet til å følge opp og at ventetida kan bli lang for eksempel for planverk.

Noen bønder fortalte at de er bevisste på «å plukke rådgivere». Det kan være mange folk å forholde seg til for bøndene, slik at de håndplukker rådgivere for å bruke deres spisskompetanse, gjerne etter tips fra andre.

Man kan tenke seg en modell for å organisere bondens rådgivingstjenester slik at hver bonde har en hovedrådgiver som samordner rådgivinga til den enkelte bonden og gårdsbruket, og innhenter spesialkompetanse etter behov. Dette som et alternativ til dagens organisering i Norge hvor flere rådgivere tilbyr ulike typer tjenester, og bonden må forholde seg til alle disse. Blant informantene var det stor skepsis til en slik dørportner-modell med *en* hovedrådgiver. Flere ga uttrykk for at de ønsket å ha direktekontakten med rådgiverne sjøl, og ønsket å ha muligheten til å velge sjøl hvem de ville bruke. Noen argumenterte med at en slik dørportner-modell er motivert ut fra å få en mer kostnadseffektiv rådgivingstjeneste, men disse mente at det ikke er i rådgivingskostnadene utfordringa ligger. Utfordringa, hevdes det, er å få ei rådgivingstjeneste som har topp kvalitet og som kan tilføre kunnskap som gir effekt i drifta på gården. Klarer man å levere slike tjenester, er kostnadene med innkjøp av rådgiving et mindre problem. Det vil betale seg, var holdninga flere informanter ga uttrykk for.

En annen side ved organiseringa som informantene pekte på, er å sikre tilgang til spisskompetanse på felt som angår deres produksjon. I spesialiserte produksjoner med få produsenter forventes det ikke at spisskompetansen finnes regionalt, kanskje heller ikke nasjonalt, men det forventes at det er nettverk som fungerer slik at bøndene får tilgang til den nødvendige kompetansen. Det betyr for eksempel at rådgiverne må ha god oversikt og kontakt ut over egen region. Enkelte informanter stilte spørsmål om det var tilfellet: «Det er viktig med flyt av kunnskap – må ha gode rutiner for det». Det ble for eksempel stilt spørsmål om betaling/timeprising på tvers av enhetene skapte for tette skott og var ei hindring for en god flyt.

Individuell versus grupperådgiving var også et tema som ble trukket fram av noen informanter. Et eksempel kan være innen grøntsektoren hvor Norsk landbruksrådgiving for enkelte produksjoner har organisert grupper med produsenter som møtes flere ganger i året, gjerne sammen med fagekspert, samtidig som de utveksler egne

erfaringer. For andre produksjoner, og produsenter, kan det være ønskelig med mer individuell og programmert rådgiving og oppfølging gjennom året. Dette gjelder både i planlegging av og gjennomføring av tiltak eller gjennom en vekstsesong. Det ble pekt på at med stor produksjon og små marginer, er det nødvendig å hente ut det som er mulig av forbedringer. Flere informanter understreket behovet for både tettere individuell rådgiving for å hente ut de små marginene og viktigheten av fellestiltak (grupper, markdager, nyhetsbrev mv).

Betalingsordning for rådgiving var også et tema som ble berørt i intervjuene. Flere ga uttrykk for usikkerhet om hva som inngår i medlemskontingenten til Norsk landbruksrådgiving. På den ene siden visste de ikke helt hva som kunne forventes tilbake fra kontingenten. På den andre siden brukte noen særlig telefonen mye og ringte til rådgivere, uten at det kom noen regning for det, slik at «alt i alt var det kanskje OK», som en uttrykte det.

Det var ellers ingen klare oppfatninger om kontingentbetaling, pakkepris eller timepris var best for rådgivingstjenester. Dette er avhengig av omfang og karakter av den enkelte tjenesten. Det kunne være like greit å gå bort fra medlemskontingent og heller betale for det man får, men gjerne i form av pakkeløsninger. Som nevnt betyr pris mindre hvis det man får er av bra kvalitet og man ser det har nytte i egen drift.

Særlig for de med større produksjoner virker det å være større betalingsvilje hvis kvaliteten på det som leveres er bra, og det er utsikter til at det kan tjenes inn. Omsetninga hos disse er stor, og hvis et problem kan løses i produksjonen kan dette lønne seg mange ganger kostnaden som en rådgiver vil utgjøre. Dette gir mange av informantene jeg snakket med uttrykk for.

Andre påpeker imidlertid at det er en innsats og noen investeringer som må gjøres for at rådgiverne skal ha kunnskapsgrunnlag for å gi råd. Disse investeringene er vanskelig å få gjort gjennom stykkpris pr råd/time. Derfor må fellesskapet ta ansvar for at de beste og nødvendige løsningene og tiltakene blir gjort. De informantene som er kontaktet i denne studien tilhører antakelig en kategori bønder med stor produksjon, stor omsetning og har generelt et større handlingsrom enn gjennomsnittet for å betale for rådgivingstjenester til nytte for seg sjøl. Men flere understreket også at det var viktig å ivareta fellesløsninger for kunnskapsutvikling, slik at flest mulig, også bønder med mindre betalingssevne, kan nyte godt av kunnskapen. Blir alt timebasert, vil de som kan betale dominere helt, ble det hevdet.

Bruk av tekniske hjelpemidler som internett og smarttelefoner med apper varierer naturlig nok, og antakelig særlig med alder. For de yngre er slik bruk en del av hverdagen. Det var likevel bruken av telefon for å få direkte kontakt med rådgivere som var gjengangeren hos informantene. Slike nettbaserte hjelpeverktøy som for eksempel VIPS må utvikles og utvides.

4.6. Hovedinntrykk fra samtalene

I store trekk tyder intervjuene på at bøndene er *rimelig bra fornøyd* med rådgivingstjenester generelt, men det er noen klare meldinger om det motsatte også.

Hvor representativt dette er, har ikke vært en del av denne utredninga å undersøke. Det må også understrekes at de bøndene som er kontaktet representerer en aktiv og «framoverlent» kategori bønder.

Ei av utfordringene er å kunne tilby *jevn høg kvalitet* på rådgivingstjenestene og med stor nytteverdi. Her viser intervjuene at erfaringene er blandet. Flere felt mangler spisskompetanse og enkelte informanter går utenlands på egen hånd for å være faglig oppdatert. Videre er sårbarhet knyttet til at enkeltpersoner i rådgivingstjenestene innehar mye av kompetansen. Hvis disse forsvinner kan tapet bli stort for bonden. Ei tredje utfordring synes å være knyttet til oppskalering utfordringer i produksjonen, særlig innen husdyr. Bønder som på kort tid dobler produksjonen og kanskje mer enn det, får nye utfordringer som også kan være krevende for rådgiverne. Med større produksjon kan driftsproblemer også gi større økonomiske konsekvenser.

Flere tema ble nevnt som ønskelig å få mer og bedre rådgiving på. Dette er for eksempel innen dyrehelse og besetningsrådgiving, hvor det antakelig er veterinærkompetanse som er mest aktuelt. Videre ble det gitt uttrykk for et mangelfullt tilbud på driftsanalyser, men det virker også å være varierende motivasjon hos informantene til å bruke slike analyser. Verktøyene oppleves som lite anvendelige. Et annet tema som ble framhevet er å få oppfølging på den menneskelige faktor. Hva dette kan innebære av behov varierer, men en variant er å få styrket helhetsperspektivet i drifta. De enkelte rådgiverne er opptatt av sine fagfelt, mens bonden må sette fagrådene sammen til en helhet. Det er utviklet rådgivingstilbud for slike behov (vegvalg, strategiplan, bedre bunnlinje mfl), men de har åpenbart ikke nådd fram til alle, eller de treffer ikke behovet godt nok. En annen oppfølging av menneskelige sider ved å være bonde, er behov for regelmessig og tett oppfølging i mer kritiske faser knyttet til for eksempel bruksutbygging, produksjonsomlegging og lignende. En slik oppfølging vil også kunne være en støtte ved eventuelle personlige utfordringer (skilsmisse, dødsfall, sykdom, ensomhet mv), hvor særlig husdyrprodusenter også har et ansvar for dyrevelferd.

Internett og sosiale medier bør brukes mer framover, men samtidig blir det understreket også av informantene at det fortsatt er viktig med fysiske møter. Det blir understreket at det er enda viktigere enn før at det kommer andre personer inn på tunet – bonden er nok alene som det er.

5. Eksempler fra andre land

Landbruksrådgiving finnes i mange land. Dette er imidlertid organisert på ulike måter og med ulik grad av offentlig involvering og finansering. I denne utredninga er det lagt mer vekt på hvordan sjølve arbeidet er organisert og hvilke tjenester som tilbys. Organisasjonsstruktur har ikke vært et tema her. Det bør gjennomføres mer grundig arbeid med besøk internasjonalt for å kunne lære av hva andre gjør, samt for å kunne vurdere et eventuelt nærmere samarbeid. Det er her tatt med noen eksempler som kan vurderes for nærmere studier, og som en illustrasjon på ulike utforminger.

Danmark: DLBR, dansk landbruksrådgiving eid av bønder, er organisert som et nettverk for 30 rådgivingsenheter rundt omkring i Danmark, og de eier et felles viten- og innovasjonssenter, Videntretet for Landbrug. Til sammen har DLBR godt over 3000 ansatte. Virksomheten er i hovedsak rettet mot landbruk, men også mot små og mellomstore bedrifter i andre bransjer. De dekker tema som økonomi, jus, miljø, planter, husdyr, strategisk utvikling, driftsledelse og energiproduksjon. DLBR driver med rådgiving og har også kopling til kurs og etterutdanning. Norske rådgivere har også erfaring med deltakelse her. DLBR har en relativt omfattende nettside.

<http://www.dlbr.dk/forside.htm>

Nederland: DLV Plant: konsulent- og forskningsvirksomhet med over 200 ansatte som har kunder i over 55 land. De spesialisere seg på planteproduksjon.

<http://www.dlvplant.nl/uk/content/index.html>

Sverige: Svenska Djurhälsovården AB er et selskap som består av veterinærer som arbeider over hele Sverige. De er om lag 35 veterinærer. De har spesialisert seg på dyrehelse hos gris, sau og storfé for kjøttproduksjon.

<http://www.svdhv.org/sv/>

Irland: Teagasc, the Agriculture and Food Development Authority, er en offentlig enhet som utfører forskning, rådgiving og kursvirksomhet overfor landbruk, matindustri og bygdesamfunn. Virksomheten finansieres med offentlige midler, avgifter til forskning, rådgiving- og kurstjenester, forskningsoppdrag fra både nasjonale og EU-programmer, og salg av tjenester. Staten har om lag 1 100 ansatte, hvorav om lag 250 direkte knyttet til rådgiving fordelt på 52 steder i Irland.

<http://www.teagasc.ie/>

6. Diskusjon: utfordringer og behov

Dette notatet er ingen evaluering av rådgivinga, men peker på noe av framtidens behov for rådgiving overfor bønder. Derfor tar jeg utgangspunkt i det som jeg ser som utfordringer enten i bondens situasjon eller i tjenestene som rådgivinga yter til bonden i dag. Jeg har gruppert dette i fem tema: Bøndenes grunnlag for å gjøre bruk av rådgiving, rådgivingas kompetanse og kapasitet, aktuelle tema for ytterligere utvikling av faglig rådgiving, utvikle metoder i rådgivinga og til slutt organisering av rådgivingstjenester. Utfordringene vil i varierende grad treffe de ulike tilbyderne av rådgivingstjenester, men siden utredninga ikke var spesifikt knyttet til et bestemt felt vil det måtte bli slik i et slikt avgrenset arbeid.

6.1. Bøndenes grunnlag for å gjøre bruk av rådgiving

Bøndenes ulike kompetansegrunnlag og variasjon i rådgivingsbehov

Det er stor variasjon hos bøndene når det gjelder kompetansegrunnlag og dermed også behovet for rådgiving. Forhold som virker inn på dette er utdanning, erfaring, type produksjoner, hvilken driftsfase de er i, hvilke interesser og mål de har, hvilken kompetanse som finnes ellers i husholdet osv. Erfaringsbasert kompetanse hos bønder er sjølsagt viktig, men at bare vel halvparten av trønderbøndene har landbruksfaglig utdanning kan oppleves som svakt, sjøl om det er bedre enn landsgjennomsnittet. For å imøtekomme noe av denne variasjonen, er fleksibilitet nødvendig hos rådgiverne. En slik fleksibilitet kan være vanskelig å kombinere med standardisering og effektivisering av rådgivinga.

Rådgivinga eller veiledninga er i mindre grad i kontakt med samboere/ektefeller enn deres involvering i gårdsdrifta skulle tilsi, både i praktisk arbeid og særlig langsiktig planlegging. Dette er ei utfordring.

Et moment som ikke berøres særlig i denne utredninga, men som ble nevnt av flere informanter, er vanskeligheter med tilgang til kvalifisert arbeidskraft. Dette gjelder produsenter som har behov for ekstra arbeidskraft for å få til ei ferie- og fritidsordning for seg sjøl, samt produsenter som har så stor produksjon at de er avhengig av faste ansatte i drifta. Felles for dem er at i krevende produksjoner må de ha kompetente folk, ellers ser de raskt at det slår negativt ut i de økonomiske resultatene. I denne sammenhengen utdyper jeg ikke dette, annet enn å påpeke at også ansatte arbeidstakere på gårdsbruk bør inngå i både vurdering av kompetansegrunnlag og rådgivingsbehov.

Utfordringer:

- Er grunnkompetansen hos bøndene god nok?
- Hvordan kan fleksibilitet hos rådgiveren balanseres med et behov for standardisering for å oppnå effektivitet i rådgivinga?
- Hvordan kan bondens samboer/ektefelle involveres mer i rådgivingsarbeidet?
- Hvordan bør og kan gårdens samlede arbeidskraft inkluderes i rådgivingsarbeidet?

Bondens bestillerkompetanse må utvikles

Hvis rådgiveren skal lytte mer til bondens behov for rådgiving og veiledning, vil det sjølsagt kreve at rådgiveren setter seg inn i bondens situasjon. Men samtidig vil det også kreve mer av bonden. Bonden må utvikle en kompetanse på å bestille rådgiving. Denne kompetansen, på lik linje med annen kompetanse hos bønder, vil variere. Stikkord her kan være tydelighet i bestilling, rolleforståelse, hva ønsker bonden, hva er forventningene, hvem har ansvaret for hva, evne til vurdere råd kritisk mv. Også fra enkelte informanter ble det gitt uttrykk for at de sjøl kunne tatt initiativ til å bruke rådgivingstjenester mer enn de gjorde. Deres utfordring blir å kunne bruke rådgiving målretta og til å planmessig utvikle sin egen kompetanse.

Utfordring:

- Hvem ivaretar bondens bestillerkompetanse i dag, og hvordan kan dette eventuelt styrkes?

6.2. Rådgivingas kompetanse og kapasitet

Allsidighet eller spisskompetanse?

Behovet for råd er variert hos bøndene, men hos de som ble intervjuet var det flere med spesialproduksjoner som hadde behov for spisskompetanse. Det er ikke mulig for rådgiverne å ha spisskompetanse på alt. Det er derfor ei avveining hos rådgiverne å finne en balanse mellom faglig spesialisering og allsidighet. Samtalene tyder klart på at hvis bøndene ikke får tilgang til spisskompetanse, går de utenlands. Dette gjelder i første rekke spesialproduksjoner. Sette fra rådgivingssida kan det oppfattes som et nederlag ved at man ikke strekker til, men det kan like gjerne betraktes som positivt, og man bør heller bistå og legge til rette for at bøndene når fram til slik spisskompetanse utenfor landets grenser.

Utfordring:

- Opplevs det riktig at det bør være en balanse mellom allsidighet og spisskompetanse blant rådgiverne? Hvordan er denne balansen i dag?
- Har rådgivingsenhetene god tilrettelegging for at det utvikles spisskompetanse der det er behov, eller har man tilgang til slik spisskompetanse?

Hull i faglig nivå hos rådgivinga

Flere av de som ble intervjuet ga uttrykk for usikkerhet om faglig nivå hos rådgivere. At faglig kvalitet varierer mellom personer er ikke uventet. De fleste informantene var jevnt over bra fornøyd med det faglige nivået på rådgiverne de har hatt kontakt med, men samtidig hadde de aller fleste historier om enkelte rådgivere som ikke holdt faglig godt nok nivå. De var litt «lette» faglig sett, og de følte av og til at de måtte lære opp rådgiverne. De mente det ikke var deres oppgave å gjøre det, og attpåtil at de skal betale for det. Bøndenes tilpasning til slike situasjoner var at de enten lot være å benytte seg av rådgivingstjenesten eller de gikk andre steder, gjerne utenlands, for å kompensere. Dette er ikke en generell kritikk av faglig nivå, men en spesifikk kritikk av faglig nivå

i en del situasjoner. Jeg har her ikke grunnlag for annet enn å stille spørsmål om hvordan man kan sikre den faglige kvaliteten i rådgivinga som blir tilbudt bonden. Dette handler om hvordan de som tilbyr tjenester kan arbeide for at kvaliteten kan bli bedre.

Eksempler på situasjoner hvor kvaliteten er sårbar, med spørsmål:

- Ved nyrekruttering av rådgivere: Hvordan sikre opplæring av ny rådgiver og kvalitetssikring av råd som blir gitt? Det er ikke undersøkt om hvordan dette blir i varetatt i dag, men samtalene avdekket at noen bønder er opptatt av dette. Finnes opplæringsprogram og mentorordning for nyansatte? Skifte av folk hos rådgiverne kan skape usikkerhet og frustrasjon hos bønder.
- Personavhengigheten: Personlige relasjoner og tillit er en fordel når det fungerer, men hva når det ikke fungerer? Hvor lett er det, reelt sett, for en bonde «å omgå» en lokal rådgiver? Noen ga uttrykk for at det var vanskelig å gå rundt rådgivere som var tiltenkt å ha kontakten med bonden. Da blir det heller til at rådgivinga ikke brukes. Dette er ikke en god situasjon for noen.
- Når rådgiveren ikke strekker til: Hvilke rutiner har rådgivingsenhetene for å følge opp tilfeller hvor rådgiveren ikke holder godt nok faglig nivå? Hvordan blir rådgivernes faglige kvalitet vurdert?

Kapasitetsproblemer i rådgivinga

Noen tjenester, som å lage planer som grunnlag for lånesøknader, opplever enkelte at det tar for lang tid å få levert. Dette henger sammen med bestillingstid og hvor lang planleggingshorisont man har. Samtidig vil de fleste forstå at det er vanskelig å ha rådgivingskapasitet tilpasset en etterspørselstopp i året. Men fortsatt er utfordringa der å få dette avpasset på en best mulig måte slik at opplevelsen blir at rett tjeneste er levert til rett tid. Norsk landbruksrådgiving ble av flere informanter nevnt å ha ei spesiell utfordring her. Det kan være flere løsninger på dette som for eksempel økt kapasitet, bedre fordeling gjennom året og tidligere bestilling fra bøndene.

Fra informanthold ble det hevdet at veterinærer ikke har tid til rådgiving, og at de burde spesialisere seg mer, samt at de burde vært mer oppmerksom på besetningsproblemer og noe mindre på behandling av enkeltdyr.

Utfordringer:

- Hvordan få til bedre opplevelse hos bonden av at rådgivingstjenester blir levert i tide?
- Er det behov for mer veterinærfaglig rådgiving, og hvordan kan det skje? Er det ei kapasitetsutfordring eller må veterinærenes rådgiverkompetanse styrkes?

Bonden ønsker (av og til) svar her og nå

I noen husdyrproduksjoner og i noen grønnsaksproduksjoner i vekstsesongen kan det oppstå problemer som kan være kritiske og få store økonomiske konsekvenser hvis de ikke løses nærmest umiddelbart. Det kan kreve at bonden må ha kjapp tilgang til den støtten hun eller han trenger. I enkelte rådgivingsenheter må det være en beredskap

tilnærmet 24-7. Det er ikke kartlagt her i hvilken grad slike beredskapsordninger eksisterer i dag.

Utfordring:

- Har rådgivingsenhetene kompetanse som er kritisk for bonden? Hvordan blir i så fall denne kompetansen gjort tilgjengelig når bonden har akutt behov for den?

Faglig påfyll

I sektorer hvor det skjer endringer er det et stadig behov for påfyll av kunnskap. Slik er det også innen jordbruket. Dette gjelder både bonden og rådgiveren, og for egen del vil jeg også føye til forskeren. Jeg vil påstå at for ingen av disse er det mulig å følge med på alt som kommer av ny kunnskap og forskningsresultater om det som er relevant for et fagfelt. Derfor handler det om å gjøre det best mulig. Sjøl om det meste kan finnes fram til på internett, er ikke det tilstrekkelig. For det første kan det være krevende å få tak i, samt at det tar tid. For det andre er det ikke sikkert at du vet at det finnes. Den største utfordringa kan være å få kjennskap til det du ikke vet at du ikke vet.

For en nærmere diskusjon om dette viser jeg til rapporten *Brukernes tilgang til jordbruksforskning: En forstudie om utfordringer og mulige tiltak for å gjøre forskningsbasert kunnskap om jordbruket mer tilgjengelig for rådgiver og bonde* (Grande mfl 2014).

Utfordringer:

- Hvordan legger rådgivingsenhetene til rette for at medarbeidere skal få mulighet til faglig oppdatering?
- Er medarbeiderne motivert for å yte en innsats for å holde seg faglig oppdatert?

6.3. Aktuelle tema for ytterligere utvikling av faglig rådgiving

Bonden som menneske – helhetsperspektiv på drifta

Det synes klart at det er et behov for oppfølging på den menneskelige faktor i jordbruket. Hva dette kan innebære av behov varierer, men en variant er å få styrket helhetsperspektivet i drifta. Videre er det behov for regelmessig og tett oppfølging i mer kritiske faser knyttet til for eksempel bruksutbygging, produksjonsomlegging mv. Ei slik oppfølging vil også være en støtte ved eventuelle personlige utfordringer (skilsmisse, dødsfall, sykdom, ensomhet mv), hvor særlig husdyrprodusenter også har et ansvar for dyrevelferd. Dette vil også være et tilsvarende på næringas behov for å forebygge for å sikre dyrevelferd.

Den kan sjølsagt diskuteres om det er rådgivingsenheter som skal ta på seg slike oppgaver. Dette gjøres imidlertid i betydelig grad allerede, slik at her er det mer å videreutvikle et tilbud. Behovet går etter min vurdering i retninger som HMS, strategiarbeid og driftsledelse i jordbruket. Det finnes i dag tilbud på dette feltet som er knyttet til bondens og gårdens faser. Flere rådgivere tilbyr varianter av helhetskurs eller rådgivingspakker som gjerne inkluderer hele husholdet og som utfordrer til et vegvalg med drifta. De som har deltatt på dette gir gode tilbakemeldinger, men det synes ikke å

være dekkende for alle. Utbyggere har antakelig et bra samspill her med rådgivere fordi de har vært i søkefase etter ny kunnskap, knyttet til seg ulike kontakter og er på offensiven. Men hva skjer nå utbygginga er på plass og man kommer over i mer ordinær driftsfase et par år etterpå? Hva med de som har holdt på i samme tralten i mange år? Hva med de som opplever endringer i livet ellers (samlivsbrudd, dødsfall, barn flytter ut, venner forsvinner, begynner i jobb utenfor, mister jobb utenfor, sykdom osv)? Dette er samtidig en gruppe bønder som når de er i situasjonen neppe er særlig oppsøkende på slike tilbud. Videre kan dette kreve ikke bare et samarbeid mellom rådgivere, men også mellom rådgivere og offentlige etater, slik som Mattilsynet.

Utfordringer:

- Er det behov for å tilby et helhetstilbud for bonden hvor flere fagområder møtes for å drøfte gården – et gårdens «årsmøte»?
- Hvordan etablere et «menneskelig faktor-tilbud» som kan virke forebyggende og ikke som en trussel for bonden?
- Hvilken kompetanse er nødvendig hos rådgivere som skal arbeide helhetsperspektiv og bonden som menneske?

Potensial i driftsøkonomiske analyser

Driftsøkonomiske analyser blir anvendt i liten grad av informantene. Driftsøkonomisk planlegging hevdes å være knyttet til behov for å kunne legges ved lånesøknader, og ofte bare det. Det er flere tjenesteytere som har arbeid på gang for å forbedre tilbudet av driftsøkonomiske analyser, enkelte informanter er også involvert i noe slikt. Det synes imidlertid å ta noe tid. I tillegg til at kvaliteten og anvendbarheten av driftsøkonomiske analyser burde bli bedre, og er under forbedring, er det også ei utfordring med motivasjon og kompetanse hos bøndene for å ta dette verktøyet i bruk.

Utfordringer:

- Er det god nok framdrift i arbeidet med å forbedre driftsøkonomiske analyser som verktøy?
- Er nytteverdien av dette verktøyet god nok til at bønder lar seg motivere til å bruke det?
- Er det samsvar mellom verktøyets krav til kompetanse og bondens kompetanse for å bruke verktøyet?

Oppskaleringskompetanse

Strukturen i norsk landbruk har i mange tiår vært i endring, i form av avskalling til færre og større enheter. Det er likevel skutt ekstra fart de siste årene, særlig ved at det er blir flere som i norsk målestokk har satset på store produksjoner. Antakelig vil denne trenden fortsette. Dagens landbrukspolitikken kan tyde på at det blir flere gårdsbruk i denne kategorien. Det oppstår nye behov ved økning i produksjonen, særlig i store husdyrbesetninger. Også på rådgivingsida må det være tilgjengelig det som kan kalles oppskaleringskompetanse, det vil si kompetanse på hvordan drifta skal ta hensyn til ei økning fra en mindre til en betydelig større produksjon.

Utfordringer:

- Er regelverk, kompetanse, Mattilsyn mv tilpasset oppskalerte produksjoner?
- Har rådgivinga tilstrekkelig kompetanse på forebyggende tiltak og behandling av store besetninger?

Innkjøp av hele tjenester til gården

Det kan være at det ikke er aktuelt med bare råd eller veiledning om et tema, men at hele funksjonen kjøpes inn. Noen bønder ønsker å ha mest mulig kontroll sjøl, mens andre vil frigjøre tid og kjøper inn slike tjenester. Et typisk eksempel er føring av skatteregnskap. Andre eksempler er fôrplaner, gjødselplaner og miljøplaner. Det kan også tenkes ei videreutvikling av slik utsetting eller «outsourcing» til andre funksjoner, enten det er rene driftsfunksjoner eller kombinert med rådgiving (produksjonsoppfølging, opplæring av ansatte, driftsledelse mv).

Utfordring:

- Hvilke funksjoner kan rådgivingsenheten, eventuelt i samarbeid med andre, påta seg å overta for bonden, og kan dette utvikles til en salgbar tjeneste?

6.4. Utvikle metoder i rådgivinga

Hvordan få til mer utbredelse av beste praksis i produksjonene?

Driftsgranskingene fra NILF viser at det er mye å gå på for å strekke seg etter beste praksis for eksempel i melkeproduksjonen. Det er mye å hente i økonomisk resultat hos dem som driver dårligst økonomisk sett. Vi vet imidlertid at det er mange og gjerne sammensatte grunner til at drifta er som den er, også hos de som driver svakest økonomisk. Ikke alle bønder har økonomisk resultatmaksimering som mål. Men rådgivingstjenesten kan i hvertfall ha en funksjon med å spre beste praksis til de bøndene som er motiverte for å strekke seg etter det. Hos de som driver godt fra før, også økonomisk, er det mindre å hente. For disse er potensialet for forbedring mindre, men samtidig er de antakelig mer motiverte for å søke kunnskap for å forbedre drifta ytterligere. Her etterlyses mer programmert og tettere oppfølging på detaljnivå fra rådgiversida. Med dette menes først og fremst en plan- og regelmessig oppfølging av bonden fra rådgivers side over lengre tid. Noen bønder vil være villige til å betale for det.

Utfordringer:

- Hvordan bidrar rådgiverne til å spre beste praksis?
- Hvordan kan programmert rådgiving utvikles?

Organisere uformelle treff for å stimulere til et faglig sosialt miljø

Fra de aller fleste informantene ble det framhevet som viktig å ha et faglig miljø som også fungerte godt sosialt. Her foregår erfaringsutveksling og det gir sosial tilhørighet. Noen var også opptatt av at dette var en arena å inkludere både potensielle rekrutter og nyetablerte bønder. Samtidig ble det understreket at det er viktig å treffe «likesinnede», det vil si bønder som har lignende utfordringer. Det er med andre ord ikke bare sosialt samvær som er viktig. Noen hadde erfart at det hadde blitt for mye hyggelig prat og

kaffe, og for lite om de spesifikke produksjonsutfordringene de opplevde. Her er produksjonstypen avgjørende, men også for de som er i utbyggingsfase eller i annen endring er det mer å hente på å ha en arena å møtes på. Rådgivingsenheter som Norsk landbruksrådgiving, Tine, Nortura mfl har i noe ulik grad organisert slike uformelle arenaer. Det er antakelig en balansegang hvor mye dette skal regisseres eller overlates til egne initiativ. Antakelig bør det være en kombinasjon, og gjerne slik at bønder har flere muligheter.

Utfordring:

- Hva er erfaringene med å legge til rette for uformelle treff? Hvordan er det ordnet der bøndene er mest fornøyde?

Bruk av internett og sosiale medier

Utredninga viser at internett brukes mye for å innhente informasjon og nyheter, men at smarttelefon og sosiale medier brukes i mindre grad. Det er ikke undersøkt om dette skyldes at tilbudet mangler eller om bøndene ikke benytter seg av det. Det som utvilsomt vil skje er at etter hvert som yngre bønder kommer til, vil også kompetansen og kravet til slik bruk øke. Da må rådgiverenhetene være oppdaterte.

Utfordringer:

- Har rådgivingsenheten tilgang på kompetanse om bruk av internett, smarttelefoner, sosiale medier?
- Hvordan kan digitale verktøy bruke i sterkere grad?

6.5. Organisering av rådgivingstjenester

Fragmentert organisering av rådgivinga?

Noen hevder at rådgiving overfor bønder er for fragmentert og lite koordinert både nasjonalt og lokalt, at den heller bør samles både på nasjonalt og lokalt nivå. Det hevdes at dette må gjøres for å få *bedre* rådgiving, ikke billigere. Slike stemmer framholder videre at det må stilles krav til rådgivinga, at dette gjøres i for liten grad i dag. Det er utenfor mandatet til denne utredninga å gå inn i en diskusjon om organiseringa av rådgiving til jordbruket.

Videre er det noen som også synes det er vanskelig å få oversikt over hva som finnes av rådgivingstilbud. Det er vanskelig å orientere seg.

Betaling for rådgivingstjenester

Intervjuene tyder på at det ikke er manglende betalingsvilje for god rådgiving. Det kan sjølsagt være lettere å si det i et intervju enn å gjøre det i praksis. Men det ble fra flere gitt uttrykk for at gode råd som har betydning for drifta, er noe man gjerne betaler for. Gode råd kan bety mer økonomisk enn et godt jordbruksoppgjør. Dermed bør det være ei viktigere utfordring for rådgivinga å gi gode råd enn å gi dem billigst mulig.

Det er likevel slik at rådgivingsenhetene har varierende betalingsmodeller som på mer eller mindre gode måter balanserer individuelle behov med fellesskapsinteresser.

Informantsamtalene tyder på at det er en god forståelse for at det bør være en slik balanse. Samtidig ble det gitt uttrykk for usikkerhet for hva som inngår i kontingenter som hos Norsk landbruksrådgiving og hva som dekkes over fellespotter i TINE mv.

Utfordringer:

- Er det god balanse i betalingsmodellene når det gjelder å vekte individuelle behov med fellesskapsinteresser?
- Er det klart definert hva som inngår i det som bøndene kjøper av rådgivingstjenester?

Hva med tiltak som faller mellom flere stoler?

Det er flere av temaene i denne utredninga som berører flere rådgivingsaktører. Nye forslag og løsninger kan da stå i fare for å falle mellom flere stoler, det vil si ingen tar tak i dem. Typisk er iverksetting av fellesskapsløsninger som alle ville tjent på, men som ingen har ansvaret for. Forskningsformidling og omsetting av forskningsbasert kunnskap til praksis kan være et eksempel på dette. Helhetsvurderinger av enkeltgårder et annet eksempel.

Utfordring:

- Finnes det tiltak som ingen tar tak i fordi ingen har direkte ansvar? Er det viktig å få slike tiltak i gang?
- Kan slike mulige tiltak utvikles til forretningsområder for noen rådgivingsenheter?

Konkurransen fra utenlandske fagmiljøer

Samtalene viser at bøndene ikke nøler med å gå til andre land hvis de ikke er fornøyd med det de får tilgang til i Norge. Når det gjelder faglig oppdatering (nyhetsbrev, internett, tidsskrifter mv) vises det særlig til Danmark, men også Sverige. For rådgivingsenhetene kan dette oppfattes som en konkurransetrussel, men det kan også virke skjerpene slik at norsk rådgiving kan styrkes. Omfanget av bruk av utenlandsk rådgiving er ikke undersøkt.

Utfordringer:

- Er utenlandsk rådgiving en trussel for norske rådgivere?
- Er det områder hvor norsk rådgiving med fordel kan samarbeide mer med utenlandske?

Iverksettingsutfordringa

For de fleste virksomheter som har en daglig drift er det ei utfordring å endre kurs eller å iverksette nye tiltak, slik også med rådgivingsenheter for eksempel med å lage nye typer rådgivingstilbud. De daglige gjøremål tar det meste av arbeidstida. Det er også dagens tjenester som kundene etterspør i dag, slik at det krever noe ekstra av en virksomhet å utvikle morgendagens tjenestetilbud. Denne iverksettingsutfordringa er kjent i mange organisasjoner, og det eksisterer mye kunnskap om hvordan det foregår, men det kan variere hvor godt den er kjent. Forskning på innovasjon og organisasjonsendringer kan være kilder å hente inspirasjon fra.

Det er få sektorer som er så godt organisert som jordbrukssektoren, også på kunnskapssiden. Slik gjennomorganisering kan over lengre tid bli relatert til tradisjonsbinding, sti-avhengighet og etablering av konvensjoner og rutiner, som igjen også kan være ei hindring for eventuelle endringer som eventuelt kan gi forbedringer.

Utfordring:

- Hvordan komme i gang med nye tiltak eller endringer når hverdagen er fylt opp med gjøremål?

7. Forslag til tiltak

På grunnlag av identifisering av utfordringer for rådgiving til jordbruket og for framtidig rådgivingsbehov, foreslås noen tiltak som kan vurderes videre. En annen aktuell oppfølging er å ta utgangspunkt i utfordringene som er nevnt foran, og vurdere tiltak ut fra en diskusjon av disse. Det er derfor ikke foreslått tiltak for ethvert spørsmål som er stilt foran. Det er her ikke foreslått hvem som bør ha ansvar for å iverksette eller følge opp forslag om tiltak. De enkelte rådgivingsvirksomhetene bør snarere se dette som mulige tiltak for å styrke og utvikle virksomheten, og dermed bli enda bedre til å møte jordbrukets behov.

Styrke bøndenes grunnlag for å gjøre bruk av rådgiving

- Fortsette arbeidet med utdanning og kompetanseutvikling hos bønder. Jo høyere landbruksfaglig utdanning bønder har, jo større andel opplever at de i stor grad får dekt sine behov for faglig oppdatering. Dette innebærer ikke bare at bønder bør ha landbruksfaglig utdanning, men også at kvaliteten på utdanninga er relevant og god slik at det bidrar til at bønder har en tilfredsstillende grunnkompetanse.

Styrke rådgivingas kompetanse og kapasitet

- Stimulere til at det utvikles jordbruksfaglig spisskompetanse blant rådgivere og andre kunnskapsaktører og at man får tilgang til denne.
- Styrket evaluering av tjenester: Uten å ha oversikt over hvordan dette gjøres totalt sett i dag, kan det å foreslå evaluering av tjenester som et mulig tiltak være å slå inn åpne dører. Noen rådgivingsenheter gjennomfører spørreundersøkelser av og til. Uansett omfanget av dette i dag, er det rom for forbedring. Det er ingen indikasjoner fra intervjuene at det er en utbredt systematisk evaluering av rådgivningstjenestene som involverer bøndene i særlig grad. I andre sektorer er det eksempler på jevnlig møter med evaluering av arbeidet. Ei eventuell styrket evaluering bør foregå på en slik måte at det er en reell mulighet til å forbedre rådgivinga for den det gjelder.
- Gjennomgå hvordan kvalitetssikring av faglige råd blir gjennomført, og eventuelt hvordan det kan styrkes. Dette inkluderer også ved utskiftinger av rådgivere, permisjoner mv. I perioder og i enkelte produksjoner er det avgjørende for bonden å få tak i rett rådgiver raskt. Det kan være nødvendig å gå gjennom rutineene for dette for å sikre at bønder har tilgang til kvalifiserte rådgivere når de har behov. I perioder og i enkelte produksjoner innebærer det hele døgnet og hele uka.
- Forbedre balansen mellom tilbud og etterspørsel av rådgivingstjenester slik at det unngås opplevelse av lang ventetid i perioder. Dette gjelder særlig for utvikling av driftsplaner mv som gjerne er vedlegg til finansieringssøknader.

- Motivasjon og tilrettelegging av oppdatering og utvikling av både faglig kompetanse og formidlingskompetanse.

Tema med nye rådgivingstilbud eller styrket tilbud

- Tilbud som vektlegger bonden som menneske: Strategier, driftsledelse, HMS.
- Mer omfattende og relevante driftsøkonomiske analyser.
- Samordna gårdsbesøk: Gårdsråd – samlet møte med aktuelle rådgivere – arbeidsseminar, som vektlegger ei helhetsvurdering av drifta.
- Veiledning om bruk av gårdens totale ressurser – mer enn jordbruk.
- Dyrehelse i større fjøs: Besetningshelse og oppskaleringsproblematikk.

Styrke metoder i rådgivinga

- Hvordan utøves rådgiving i andre bransjer? Innhente erfaring fra andre bransjer både på rådgiving og kunnskapsformidling. Det kan være noe å lære på andre metoder og verktøy.
- Utprøving av nye rådgivingsmodeller.
- Telefontjenesten – viktig, og kan den forbedres ytterligere?
- Mer nyttig bruk av smarttelefon, mer bruk av apper og sosiale medier.
- Personlig oppfølgingspakke: 2-3 års pakke med strukturert oppfølging i en kritisk periode, særlig i en vegvalgsfase og fasen som følger etter vegvalget er gjort, og en eventuell ny produksjon skal etableres eller drifta utbygges. Det er her flere metoder som kan anvendes, slik som coaching, mentor mv.

Forbedre organisering av rådgivingstjenester

- Mer samarbeid med norske forskningsmiljøer om forskningsformidling.
- Mer samarbeid med utenlandske rådgivingsmiljøer om tjenesteutvikling som kan tilbys norske bønder.
- Mer samarbeid med utdanningsinstitusjoner om videre- og etterutdanning.
- Sikre kompetanseutvikling hos bonden. Kurs med nettbaserte løsninger – målrettet og kompetansegivende.
- Samordning av rådgivingstjenester: Er det noe å tjene på å samordne tjenestene? Kan endringer i organisering og struktur med for eksempel en arbeidsdeling være med å gi bedre rådgivingstjenester? Eller er det slik at konkurranse skjerper kvaliteten?
- Dyrlegen er en av de som er hyppigst innom gården – en nøkkelrolle? Bør denne rollen styrkes, og i så fall hvordan?
- Legge til rette for innovasjon i rådgivingsvirksomheter som sjøl skal bidra til innovasjon og utvikling i jordbruket.

8. Konklusjon

Denne rapporten er et innspill til en diskusjon om hva den «framoverlente» eller «profesjonelle» bonden har behov for av rådgiving i framtida, og hvordan rådgivingstjenestene kan utvikles og forbedres.

Det store bildet er at rådgiverne har ei utfordring med å skulle imøtekomme et stort spenn i kunnskapsgrunnlag hos bøndene. Om lag halvparten av bøndene har ikke landbruksfaglig utdanning. Sjøl om mange bønder har solid erfaringsbasert kunnskap og har tilegnet seg en betydelig kompetanse på ulike måter, er det ikke til å komme utenom at det er viktig med grunnleggende kunnskap om jordbruk når man skal være bonde. Bygdeforsknings Trendundersøkelse viser at bønder med landbruksutdanning opplever seg i større grad å være faglig oppdatert.

I store trekk tyder intervjuene som er gjort som grunnlag for denne rapporten, på at bøndene er rimelig fornøyde med rådgivingstjenester generelt, men det er også noen klare meldinger om det motsatte.

En av utfordringene for rådgivingsvirksomheter er å kunne tilby jevn høg kvalitet på rådgivingstjenestene og med stor nytteverdi for bonden. Her viser intervjuene at det er blandet erfaring. Flere fagfelt mangler spisskompetanse og enkelte informanter går utenlands på egen hånd for å få holde seg faglig oppdatert eller innhente råd til egen gård. Videre er det en sårbarhet knyttet til at enkeltpersoner i rådgivingstjenestene innehar mye av kompetansen. Ved personutskiftinger kan det oppstå vanskelige situasjoner for enkeltbønder.

I rapporten pekes det på en rekke utfordringer enten i bondens situasjon eller i tjenestene som rådgivinga yter til bonden i dag. I hovedsak handler disse om:

- Bøndenes grunnlag for å gjøre bruk av rådgiving: Bonden må ha en basiskompetanse for å nyttegjøre seg rådgiving best mulig, og bonden bør også utvikle sin kompetanse på å bestille rådgiving.
- Rådgivingas kompetanse og kapasitet: Rådgivingstjenestene må ha både allsidighet og tilgang til spisskompetanse. I dag er det mest behov for å utvikle spisskompetanse. Det er også behov for å få til gode rutiner ved skifte av rådgivere og kvalitetssikring av råd for å opprettholde en jevn høg kvalitet. En spesiell oppmerksomhet må det være i kritiske driftsfaser for bonden. For rådgivervirksomhetene er det viktig å stimulere til at rådgiverne er motiverte og faglig oppdaterte.
- Rådgivingstjenestene bør utvikle nye tjenester innen etablerte fagfelt, tjenester i nye fagfelt og nye former for tjenester. Det er også behov for å videreutvikle metoder i rådgivinga.
- Sjøl om organisering av rådgivingstjenester ikke er en del av denne utredninga, er temaet indirekte berørt. Rådgivingstilbudet oppleves delvis som fragmentert, og det stilles spørsmål om konkurranse mellom rådgivingstilbydere fører til skott mellom rådgivere og dårligere tilbud til bønder. Det er en viss interesse hos norske bønder for utenlandsk rådgiving.

På bakgrunn av disse utfordringene er foreslått en rekke tiltak, hvor de viktigste er i stikkordsmessig form:

- Fortsette arbeidet med utdanning og kompetanseutvikling hos bønder.
- Videreutvikle jordbruksfaglig spisskompetanse blant rådgivere og andre kunnskapsaktører.
- Gjennomføre mer og bedre evaluering av rådgivingstjenester.
- Bedre kvalitetssikring av faglige råd og forbedre rutiner for å unngå kompetansehull i rådgivinga.
- Motivere og tilrettelegge for oppdatering og utvikling av både faglig kompetanse og formidlingskompetanse hos rådgiverne.
- Nye aktuelle fagtema som kan utvikles og styrkes: Bonden som menneske i jordbruksdrifta (strategier, driftsledelse, HMS), driftsøkonomiske analyser, samordna gårdsbesøk, rådgiving om bruk av gårdens totale ressurser, dyrehelse i større fjøs (besetningshelse og oppskaleringsproblematikk).
- Utprøving av nye rådgivingsmodeller og metodikk.
- Styrke samarbeid med norske forskningsmiljøer om forskningsformidling.
- Styrke samarbeid med utenlandske rådgivingsmiljøer om tjenesteutvikling.
- Styrke samarbeid med utdanningsinstitusjoner om videreutdanning.

Utfordringer som er knyttet til rådgivingstjenester har også med endringer av roller å gjøre. Kanskje er rådgiveren i mange sammenhenger mer veileder og samtalepartner enn klassisk rådgiver som gir et fasitsvar til bonden. En viktig funksjon for rådgiveren er å kunne sette sammen fragmenter av fagkunnskap til en helhet for bonden slik at ulike beslutningsalternativer og konsekvensene kan bli tydeligere. Dette er beslutninger under usikkerhet, og derfor kan en kvalitetssikring av avveiningene være en viktig funksjon å fylle fra rådgiverens side. Dermed dreier det seg også om kunnskapsoverføringer mellom bonde og rådgiver. Det å «oversette» og tilpasse for eksempel forskningsbasert kunnskap kan være en del av denne overføringa. Denne funksjonen er et mulighetsrom for de rådgivingsenhetene som kan klare å utvikle en forretningsmodell for slik aktivitet. Det samme kan gjelde for ei generell kunnskapsformidling til bønder.

Rådgiveren er trolig den som er best i posisjon til å utfordre bonden til å heve ambisjonene og stille spørsmål ved det bonden gjør i dag, og om det kan forbedres. Det ble i intervjuene i denne utredninga stilt spørsmål ved om rådgiverne har kompetanse og mot til å stille grunnleggende spørsmål til bøndene. Det ble fra enkelte hold gitt uttrykk for at de burde vært mer pågående og utfordre mer. Dette krever gjerne at de som tilbyr rådgivertjenester har rådgivere med både faglig kompetanse og personlige egenskaper til å håndtere slike spørsmål.

En annen avveining ved rådgivertjenestene er om man skal satse på å være en allsidig generalist eller å spesialisere seg og utvikle en spisskompetanse. Svaret er trolig at begge deler er nødvendig for å kunne møte ulike kategorier av bønder og deres behov. Men det er helt nødvendig å ha tilgang til spesialistene, uansett hvor de befinner seg.

Her er det antakelig en barriere mellom rådgivingsenheter, og et viktig spørsmål er da hvordan man kan stimulere til bedre flyt mellom kunnskapsmiljøer?

Rådgivingssektoren overfor jordbruket i Norge innebærer til en viss grad både konkurranse og samarbeid parallelt mellom rådgivingsenhetene. Fra enkelte hold hevdes det at konkurransen øker i takt med økt inntjeningskrav. Det er utenfor dette arbeidet å vurdere slike forhold, men det er klart at konkurranseforhold vil påvirke rådgivingstilbudet, sjøl om det ikke alltid er åpenbart hvordan. Sektoren må regne med konkurranse og samarbeid omhverandre. Dermed er det om å gjøre å gjøre det beste ut av det. Noen viktige spørsmål å drøfte videre i den sammenhengen er: Kan unødig konkurranse unngås? Hvordan skape vinn-vinn-situasjoner? Hvordan ta vare på og utvikle en felles kompetanseplattform mellom aktører som både konkurrerer og samarbeider? Er tjenestene som tilbys fra rådgivingsenheten tydelig, og er de godt kjent i målgruppene?

Referanser

EU SCAR (2013). *Agricultural knowledge and innovation systems towards 2020 – an orientation paper on linking innovation and research*. Brussels.

Faure, G., Y. Desjeux, P. Gasselinc (2012). New Challenges in Agricultural Advisory Services from a Research Perspective: A Literature Review, Synthesis and Research Agenda. *The Journal of Agricultural Education and Extension* 18(5): 461-492.

Grande, B., M. Haugum, Ø.M. Jakobsen, E.P. Stræte (2014): *Brukernes tilgang til jordbruksforskning: En forstudie om utfordringer og mulige tiltak for å gjøre forskningsbasert kunnskap om jordbruket mer tilgjengelig for rådgiver og bonde*. Oi! Trøndersk Mat og Drikke AS, Trondheim.

Hansen, B.G. (2013). *Problem solving in dairy farming*. PhD Thesis No. 2013/ 06. Norwegian School of Economics, Bergen.